

Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra

REPREZENTÁCIÓ ÉS POLITIKAI TEKINTÉLY
A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

L'Harmattan – ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Nyitott Könyv, Bp., 2008. 338 old., 3500 Ft (TDI Könyvek 7.)

Szabó Péter, a magyar történelem kora újkori szakaszának történész-művészettörténész kutatója 1989-ben lépett az olvasóközönség elé *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint lárvány* című könyvével, amely a Magvető *Mikrotörténelem* sorozatában jelent meg. A következő évtizedben az Erdélyi Fejedelemség történetét röviden összefoglaló, a felsőoktatásban is jól használható kötettel jelentkezett, majd társszerzőként részt vett egy Bocskai-életrajz megírásában. (*Az Erdélyi Fejedelemség. Kulturtrade, Bp., 1997., újabb kiadásai: Vince, Bp., 1999. és 2000.; G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. General Press, Bp., 2006.*) Most itt a harmadik önálló, a korábbiaknál jóval nagyobb terjedelmű könyve, amely válogatott tanulmányait egybegyűjtve – folyóiratokban, konferenciákon, kötetekben való rendszeres szereplését dokumentálva – ad képet pályájáról. A huszonegy írás többsége az utóbbi évtizedben készült, az 1980–90-es évekre csak féltucatnyi datálódik. Aki eddig elsősorban *A végtisztesség* szerzőjeként, temetési szertartások elemzőjeként tartotta számon Szabó Pétert, e tárgykörben is talál itt tőle szövegeket, de emellett tematikájának bővülését észlelheti. A gyászal kapcsolatos írások aránylag kis helyet foglalnak el, nem alkotnak külön egységet, hanem más szervező elv szerint illeszkednek a kötet kompozíciójába. Az első megjelenések, elhangzások időrendjéből kitűnik, hogy a szerző nem a közelmúltban, hirtelen irányváltással fordult az újnak tűnő témák felé, hanem a temetkezésre vonatkozó kutatásaival párhuzamosan dolgozott

rajtuk, és logikusan következtek kiindulópontjából.

Szabót a kora újkori szimbólumok, jelvények, a gesztusok, a kultuszok, az udvari szokások foglalkoztatják; a kötet változatos szövegegyüttesét az alcím-ben szereplő kategória, a *reprezentáció* fogja át. De nemcsak a hatalom – vagy ahogy arra az alcím másik fogalma utal, a *politikai tekintély* – írásos és képi megjelenéseiről van szó, hanem olyan témákról is, mint a vadászat, az emberi életszakaszok vagy éppen – a gyász közelében maradván – a szenvedés. Míg az emlékezetnek a kultuszok és szónoklatok kapcsán érintett problémája vagy egy-egy szimbólum jelentésváltozása időbeli perspektívákat nyit meg, a ceremóniák és a kultuszhelyek elemzésében a térbeliség kap szerepet. A felhasznált források jobbára a politika világában vagy határterületein létrejött dokumentumok; kultúrtörténeti szempontú újraolvasásuk eddig észrevétlenül maradt vagy rendszeresen még meg nem vizsgált anyagot tár fel. A szimbólumokat vagy a kultuszokat rekonstruáló történész azzal a kettős feladattal szembesül, hogy az esetek többségében politikatörténeti merítésből származó kultúrtörténeti anyagban sokszor jelöletlen, lappangó jelenségeket kell megragadnia, majd körültekintően értelmeznie a lehetséges párhuzamok, előképek és a rendelkezésre álló magyarázó források segítségével. Szabó ezeket a műveleteket nagy problémaérzékenységgel végzi el, s noha eközben a kora újkori Magyarország és Erdély tér- és időbeli keretei által körülhatárolt – olykor a középkori előzményekkel is kiegészülő – kultúrán belül nagyobb ugrásokra is vállalkozik, többnyire törekszik az elemzett jelenség hely és idő szerinti variánsainak megkülönböztetésére is. Egyes szövegekben, különösen a temetésekre és a jelvényhasználatra vonatkozóknak, a nyugat- és közép-európai párhuzamokra is kitekint. Óvatosan mozog a szimbólum- és kultuszkutató nagy szabadságot nyitó és csábító lehetőségeket felvillantó mozgásterében, mindazonáltal az alábbi ismertetéshez fűzött kritikai megjegyzéseim éppen az értelmezés során adódó csábításokra vonatkoznak.

A környezet és szimbólumai című blokk két, a vadászat jelképiségevel

foglalkozó tanulmánnyal indul. Nagy Lajos király medve elleni küzdelmének középkori leírásában a vadon élő állattal – tulajdonképpen a természettel – elbizakodottan szembeszegülő ember moralizáló megítélése mutatható ki. A vadászat motívumának a férfi–nő kapcsolat jelképrendszerében is helye van: egy lóportartón fennmaradt, rókvadászattal összefüggésbe hozható ábrázolás mitológiai értelmezését Szabó új magyarázattal váltja fel, bizonyítva a kép erotikus jelentését. Mindkét szöveg előre jelzi a kötet egészen végigvonuló törekvését, hogy a reprezentációk, a szimbolikus szféra elemzése mellett a reprezentáltakra – jelen esetben a vadászat konkrét gyakorlatára, az ökológiai háttérre – is tekintettel legyen. Ebbe a blokkba került – bár sok szállal kötődik a politikai témájú tanulmányokhoz is – az a szöveg, amelynek izgalmas feltevése szerint Fráter György, miután államférfiúi szerepéről Erdély átadásával lemondott, a meggyilkolásával végződő estén önazonosságának szerzetesi részét jelezte Castaldo előtt azzal, hogy míg Castaldónak a Habsburg uralkodó képviselőjeként kijáró előkelőbb helyen adott szállást az alvinci kastélyban, ő maga a területén lévő egykori domonkos kolostorban szállt meg. Nem egészen megyőző a hipotézis, miszerint Fráter György szállása azonos a domonkos klostrommal, és talán nem elég ahhoz, hogy egy rögtönzött önreprezentációs kísérletre következtessünk belőle.

A következő egység tanulmányainak íve jól illusztrálja Szabó Péter kutatásainak tematikai gazdagodását. A meztelen kardnak a vegyes házi királyok hatalmi szimbolikájában elfoglalt helyétől, a főúri gyászszertartásokon hordozott fegyverzetnek *A végtisztességben* már vizsgált témájától vezet az út a török ellen küzdő Magyarország jelképes sebéhez, avagy stigmájához – és valós megfelelőinek ábrázolásához. A keresztény közösség érdekében viselt stigma témájának megfordításaként is felfogható egy hazaárulónak minősített erdélyi diplomata alakjának – a történész által emblematikusként értelmezett – megformálása Gyöngösi István eposzában. A Portán ármánykodó diplomata negatív beállítása átvezet a Szapolyai János által

I. Szulejmánnak adott kézcsók megítéléséhez: a gesztus kultúrtörténeti és politikai kontextusba kerül. Kissé társtalan a blokk közepére helyezett, a reformációbeli időképzetek világába vivő, fontos tanulmány, mely az ún. „morális antropológia” műfajában az emberi életszakaszokhoz kapcsolódó felfogásokat bemutatva egy hetven- és egy százéves élettartammal számoló felosztás megléte mellett érvel.

A temetéssel foglalkozó szövegek többsége a következő blokkba került, alárendelve – az egyéb témákban írottakkal együtt – a *Kultusz és kultuszhely* címmel felidézett problematikának. Közülük egy szól az erdélyi fejedelmek, a magyar főurak gyászszertartásainak hagyományairól, a többi a kultikus emlékezetre összpontosít. Először is arra, hogy egy hős emlékezetének, illetve egy uralkodó önképének formálódása során milyen szerepet játszik egy szent vagy egy uralkodó-előd tisztelete: miféle kölcsönhatásban állt Hunyadi János hősi kultuszának alakulása Kapisztrán Szent János tiszteletével, hogyan hatott Szent László királyé Hunyadiéra; miért emelhette Bocskai példaképévé János Zsigmondot. Egymás párdarabjának tekinthető az a két szöveg, melyekben a történész által észrevett – töredékes adatok mögött rejlő vagy egyenesen elhallgatott – kultuszok feltárása követhető végig. Pálffy Miklósnak, a tizenöt éves háború hőisének jól ismert tiszteletéhez képest alig tudtunk valamit a másik vezér, Nádasdy Ferenc vitézi kultuszáról, mely a végvári katonák körében formálódhatott; a Rákóczi-felkelés emlékének elhallgatására és a helyette kínált kompenzatorikus üzenetekre mutat rá a volt fejedelem halála után elmondott ferences gyászbeszéd tartalmi elemzése és kontextualizálása. A kultusz eltűnézésének – avagy az emlékezet gyengülésének – problematikájára felel annak kései újraalkotása a Rákóczi Ferenc hamvai hazahozatalakor rendezett szertartásban. Az utóbbit elemző tanulmány kivételes a kötetben, mivel a XX. századdal foglalkozik, s kiderül, hogy lehet előnye annak, ha kora újkoros történész modern témához nyúl, mert felfigyel arra, hogy „Rákóczi és bujdosótársai újratemetése a vitézi temetésekkel kapcsolatos

hagyományok utolsó nagyszabású megelivenítése volt” (222. old.). Már itt is számol a hely, a tér koordinátaival, de a gyulafehérvári székesegyház egykori fejedelmi sírjai – ma jobbra már csak nyomokból kikövetkeztethető – elrendezésének interpretálására Szabó Péter kifejezetten a térszimbolika jegyében tesz kísérletet. Mivel eredeti elrendezésüket illetően egyelőre nem jutunk messzebb a hipotéziseknél, és létrehozóik részéről nincs közvetlen forrás, amelyre a jelképiséget kereső értelmezés támaszkodhatna, talán jobb egyszerűen csak topográfáról beszélni térszimbolika helyett. A Szent Bernát alakjához kapcsolt aszkézisizmény XVII. századi magyarországi recepciójáról írt tanulmányt a magyarban még kissé meghökkenítő „szenvédéskultusz” fogalma köti a fentiekhez, bár legközelebbi rokonai a könyvben véleményem szerint a testről – a csókról és a sebről – írott szövegek.

Az imént ismertetett tartalmi egység kapcsán érdemes kitérni a kultuszfogalom használatára. Nem az említett tanulmányoktól kívánnám meg eltökélten szigorú definícióját és alkalmazását – mivel tisztában vagyok azzal, hogy egy terjedőben lévő társadalomtudományi kifejezés jelentése változatos lehet –, hanem egy általánosabb metodológiai problémára utalnék. A kultusz fogalma alkalmas arra, hogy a kutatás empirikus szakaszában sokszor nem várt, szokatlan történeti kontextusban tegyen észlelhetővé, megragadhatóvá, leírhatóvá olyan jelenségeket, amelyek a kutatói előfeltevés szerint kultikus jellegűek. Kérdés azonban, hogy a fellelt empirikus anyag valóban alkalmas-e egy kultusz rekonstruálására. Különösen akkor, ha anyagunk töredékes, ami nem ritka, ha kora újkori magyar forrásokkal dolgozunk. Vajon amit találunk, a maga töredékességében csakugyan egy régi kultusz létét bizonyítja-e, vagy épp ellenkezőleg, az anyag töredékessége miatt kételkednünk kell a kultusz meglétének bizonyíthatóságában? A XVI–XVII. századi magyar történelemben keresett világi kultuszok esetében mindenesetre erősebb és indokoltabb az efféle módszertani kétely, mint az egykorú szentkultuszok kapcsán. Vajon egy

világi személyiség, szekuláris jelenség tiszteletére való készség, hajlandóság kisebb-nagyobb és töredékes lenyomatai már elegendőek-e ahhoz, hogy kultuszról beszéljünk, vagy jobb e fogalom használatát fenntartanunk azokra az esetekre, amikor bizonyos kritériumok, mint a rendszeresen viszatérő kommemorációs alkalmak, az attribútumok nyomon követhetősége, egy pontosan körülírható fizikai vagy virtuális tér, egy társadalmi csoport mint a kultusz létrehozója és fenntartója, egy azonosítható befogadói közönség – hogy csak néhány lehetséges szempontot említsünk – megtalálhatók az anyagban?

Bizonyára Szabó Erdély-könyvét megalapozó kutatásaival is összefügg az a három tanulmány, amely eredetileg az V. Károlyról és Magyarországról, illetve Pázmány Péterről rendezett konferenciákra, valamint a II. Rákóczi György 1657-es hadjáratával foglalkozó többszerzős kötet számára készültek; közös nevezőjüket most az Erdélyi Fejedelemségnek a Magyar Királysággal és Nyugat-Európával fenntartott kapcsolatai adják. Kettő közülük – az V. Károly és a szászok viszonyát, valamint a Bethlen család külföldi kapcsolatrendszerbe ágyazott hatalmi törekvéseit feldolgozó szöveg – inkább eseménytörténeti jellegű, s ezért a kötetben némiképp elszigetelődik. Jobban illik ide a harmadik, mely II. Rákóczi Györgynek egy eddig kiadatlan levelében a nádori tisztséggel kapcsolatban vázolt elképzeléseit – a *Nádori emlékirat* néven ismert dokumentummal összefüggésben – elemzi, hisz ez a politikai hatalom diszkurzív megjelenítése, a meggyőzés, befolyásolás tárgykörében helyezhető el. A kötet egységét kissé megtörő három tanulmány esetleg kiindulópontja lehetett volna – akár a Fráter Györgyről szóló szöveggel együtt – a szerző azon munkáiból megszerkeszthető válogatásnak, amelyekben inkább a politikátörténet dominál.

A kötetet záró tartalmi egység, az *Udvari szokások* ismét a kultúrtörténet, a vizuális reprezentáció és az életmód felé nyit. A XVII. századi Erdély historiográfiáját gazdagítja az a tanulmány, amely a politikai élet egy eddig rendszeresen nem elemzett aspektusát, az udvar – részben reprezentációs célú

– alkalmi helyváltoztatásait, „kihelyezéseit” tekinti át. A Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjére készült asztali díszekről fennmaradt összeírás elemzése lehetőséget ad egy magyar és egy német szakács versengése során használt képi motívumok összevetésére; a késmárki várkastély falfestményén ábrázolt jelenetnek *Az aranyszámárta* való utalásként történő értelmezése az épített Thököly István klasszikus műveltségére vet fényt; Rákóczi rodostói udvarának Mikes által leírt vallásosága mögött a volt fejedelem udvarképe tapintható ki, még ha az erre vonatkozó források csak áttételesen teszik is lehetővé a rekonstrukciót.

A válogatott tanulmányok kötet az a folyamatot dokumentálja, ahogy Szabó Péter eddigi pályáján hozzájárult a kora újkorra szakosodott történetírás új szempontokkal és témákkal való felfrissítéséhez. A politika-, illetve a társadalom- és kultúrtörténet szokványos szembeállításán túllépve úgy tartott ki a politikai hatalom – vagy tekintély – elemzésénél, hogy az abban rejlő kultúrtörténeti lehetőségeket a reprezentációra összpontosítva aknáztta ki. 1989-ben, *A végtisztségben* a temetések összetett témáján belül még a látványra kívánta korlátozni vizsgálódását, ám megközelítése kimondva-kimondatlanul már ekkor is interdiszciplináris volt, hisz a látványtól elválaszthatatlan szertartások elemzését is elvégezte. Új kötet rövid bevezetőjében annyit mond tanulmányainak módszertani hovatarozásáról, hogy „az interdiszciplináris szemlélet jegyében” írta őket. Míg az „interdiszciplinaritás” más szövegek környezetekben sokszor nem több egyszerű szlogennél, és a XXI. század elején mintha kiüresedőben lenne ez a túl gyakori kifejezés, addig a kora újkori magyar történelem kutatásában nagyon is egymásra utalt (és egymásra találó) diszciplinák szempontjainak ötvözése valóban megtörténik Szabó Péter történelmi praxisában, köszönhetően felkészültségének, érzékenységének, elemzési horizontjainak. Elég csak a történelmi antropológia szemléletének alkalmazására utalni, mely már *A végtisztség* látványra, jelvényhasználatra, ceremóniára korlátozódó világában is jelen volt, e tanulmány-

kötet színesedő tematikájában pedig még nagyobb teret nyer. A kötetben Szabó Péter elméleti szinten nem fejt ki, hogy a maga anyagával és kérdésfeltevésével hogyan dolgozik a diszciplinák közelítésén – munkamódszere inkább működés közben figyelhető meg –, de az érintett diszciplinák művelői számára bizonyára hasznos lenne, ha egy későbbi alkalommal megosztaná velük, miként értelmezi a több tudományág érdeklődésének metszéspontjában álló és nála is rendszeresen visszatérő alapfogalmakat – a szimbólumot, a ritust, a mítoszt vagy épp a kultuszt –, s hogyan kapcsolja őket a kora újkori forrásokban fel táruló jelenségekhez, miként kezeli őket saját történelmi tapasztalatában és gyakorlatában.

ERDŐSI PÉTER

Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon (16–17. század)

L'Harmattan, Budapest, 2008. 168 old., 2000 Ft (Műlédző-zsebkönyvtár)

A könyvben tárgyalt történet Philippe Arièsszel kezdődött 1960-ban, aki szerint a premodern családok kizárólag „erkölcsi és társadalmi egységek” voltak, és így teljességgel hiányzott mindennapjaikból az érzelem. A gyermekek és a házastársak kapcsolatai a XVII. századig roppant felszínesek maradtak, nem tudott tehát kialakulni a szoros rokonsági és szomszédági kötelékek és szociabilitás keretei között valamiféle meghitt és intim családi otthon (*L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Librairie Plon, Paris, 1960). Hasonló következtetésre jutott a hatvanas években a kvantitatív módszert alkalmazó történelmi demográfia is, és csupán az átalakulás ideje és helyszíne módosult értelmezésükben. John Hajnal szerint a reformációt megelőzően a házastársak és a szülők a magas halandóság miatt féltükben, tehát önvédelemből nem fektettek túl sokat érzelmi kapcsolataikba; a szerető család azonban

ezt követően is Nyugat-Európában alakult ki csupán, mintegy a kapitalizmussal párhuzamosan (*European Marriage Patterns in Perspective*. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley [eds.]: *Population in History*. Chicago, Chicago University Press, 1965. 101–143. old.). Lawrence Stone volt a harmadik, aki évtizedekig meghatározta a családról és a házasságról való történelmi gondolkodást. Angol viszonylatban állította fel kristálytisztá fejlődéselvű modelljét az érzelmi alapú család és házasság kialakulásáról, amely a XV–XVI. századi zsarnok férjek uralmától a XVIII. században az egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló meghitt társkapcsolatig ivelt (*The Family, Sex, and Marriage in England, 1500-1800*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1977.).

Az Ariès által még kételyekkel telve megfogalmazott, a Hajnal tollán már európai dimenziókba emelt, majd pedig Stone által kiérlelt tézisek szabták meg az 1970-es évek társadalomtörténelmi fordulata utáni évtizedek történetírói diskurzusát és vitáit: többnyire a mondott téziseket vitatták vagy argumentálták. A házasságról folyó történelmi diskurzust a források jellegzetességei is erősen befolyásolták. A késő középkorban a házasságról indirekt módon a munkához kapcsolódó források szólnak. Konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy a korabeli háztartások – az elit és az alsóbb társadalmi csoportok körében egyaránt – hatékonyan működtek a férj és a feleség közös vállalkozásaként. A városi nők függetlenségét növelte a pestisjárványok okozta munkaerőhiány és a háztartáson kívüli munka lehetősége. Abban már megoszlottak a vélemények, hogy miként befolyásolta mindez a házasságon belüli szerepeket és hatalmi relációkat. Az egyik nézet képviselői a házastársak közötti gyakorlatias, magában a városi jogban is testet öltő egyenlőség mellett érveltek. A nők késő középkori aranykorát – a XVI. század gazdasági és vallási változásai nyomán – ismételt elnyomásuk követte (S. H. Rigby: *Gendering the Black Death: Women in Later Medieval England*. *Gender and History*, 3 [2000], 12. szám, 745–754. old.; M. E. Wiesner: *Working Women in Renaissance Germany*. Rutgers Univer-

sity Press, New Brunswick, 1986.). A másik nézet szószólói ugyanakkor azt hangsúlyozták, hogy a nők változatlan jogi és társadalmi alávetttségét belépésük a munkaerőpiacra sem enyhítette érezhető módon (Mavis E. Mate: *Women in Medieval English Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 96–100. old.).

A kora újkori kutatások által kiváltott vita a házastársi szerepekről és a hatalom megosztásáról hamar visszatalált az érzelmek világához. Azok, akik az e korból nagy mennyiségben fennmaradt személyes forrásokkal (levelek, naplók és visszaemlékezések) dolgoztak, hevesen vitatták az Ariès–Hajnal–Stone tézist; a gazdag házassági tanácsadási irodalom által sugallt patriarchális kép mögött ugyanis a mindennapokban a házastársak közötti szeretetteljes, baráti, egymást támogató kapcsolat megannyi gesztusát vélték felfedezni. A kutatók azon csoportja azonban, amely a házasság érvényessége, illetve a kora újkorban egyre gyakoribbá váló felbontása (egészen pontosan a házasság érvénytelenítése vagy a felek elválasztása) ügyében folyó perek anyagait kutatták, ennél jóval sötétebb képet festett a korabeli családi életéről. A szétválasztási perek ugyanis elsősorban a férjek erőszakos viselkedéséből vagy a feleségek házasságtöréséből keletkeztek. Ez oda vezetett, hogy sok szó esett – elsősorban az alacsonyabb státusú rétegek családi életének a mindennapjairól szóló munkákban – a feleség veréséről és a házasságon kívüli szexualitásról (Laura Gowing: *Domestic Dangers. Women, Words and Sex in Early Modern London*. Oxford University Press, Oxford, 1996.). A rágalmozási peranyagokat vizsgálva úgyszintén a társadalmi nemeket egymással szembeállító kettős mérce működését, a női becsületnek a szexuális magatartás korlátozására épülő mechanizmusát lehetett közelebről megfigyelni. A források által így módon már a témájukban is meghatározott történeti elbeszélések így előkelő „boldog” házaspárokat, és „ellenségeskedő”, egyszerű sorsú férfiakat és nőket ábrázoltak. Mivel az utóbbiak esetében személyes források elvértve akadnak csupán, harmóniában eltöltött hétköznapjaikról nincs

kézzelfogható történeti tudásunk. A házasság megkötése és felbomlása ezért sokkal jobban dokumentált, mint maga a prózai házaselet. A kétkezi munkából élő szegények – az egyik legújabb munka szerzője szerint – főleg anyagi számítások, s nem személyes vonzalom alapján választottak maguknak párt (Diana O’Hara: *Courtship and Constraint: Rethinking the Making of Marriage in Tudor England*. Manchester University Press, Manchester, 2000.). Újra megkérdőjeleződött tehát a társadalom széles rétegei körében korábban már kimutatott, érzelmi alapokon álló házasság történelmi léte.

Az amúgy sokrétű historiográfiai képet leegyszerűsítve kijelenthetjük, a témával foglalkozó kutatók két kategóriája ismert. Egyrészt vannak a pesszimisták, akik úgy vélik, hogy a nők és férfiak, illetve a házastársak tapasztalatai és a státusuk a szembenálláson és a különbségeken, magyarán a „férfiuralmon” alapult. Az optimisták szerint – a kutatott korszaktól és forrásoktól szinte függetlenül – a partnerség és a hasonlóságok domináltak a valamikori házasságokban. Péter Katalin az utóbbiak táborába tartozik. Az imént ismertetett szakirodalom beható ismerete mondatja a szerzővel, hogy a feleség verése nálunk kivételes gyakorlat volt, amit nem is tekintettek természetesnek vagy elfogadhatónak. Péter Katalin túllép a házasságtörténeti diskurzus meddő gondolati dilemmáin, és ez minősíti történetírói teljesítményét.

Az egyik, manapság már egyre inkább magától értetődő, fontos felismerés, hogy lejárt a nagy magyarázó sémák kora, és a helyükön új keletkezett: a társadalomtörténet interpretációs keretei ma roppant hiányosak. A házasság kapcsán még a szerelmet sem tudják a történészek definiálni. Ezért állítja Péter Katalin a könyv elején, hogy „úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményyt, ahogyan a mindennapokban szoktam”. A múlt megismerése során eszerint a mindennapi tapasztalatok vezetnek a szerzőt, amikor a témáról megnyilatkozik többségétől eltérően nőként és Kelet-Európából szólal meg. A női nézőpontot, a vele összefonódó érzékenységet fe-

jezi ki a bevezető, ahol a csecsemő-pelenkázással kapcsolatos személyes reflexiók olvashatók. Kelet-európai nézőpontjából fakadóan pedig Péter határozottan elutasítja a családtörténet általa evolucionistaként emlegetett történetelméletét. Az „utolérés elméletével” így a globális nézőpontot szegezi szembe, és ennek jegyében beszél a házasságnak mind a téren, mind az időn átívelő azonosságairól, illetve a kultúrák közötti különbségeiről. Ebből a tágas, Dél-Afrikától Kináig ívelő térből, valamint az ókortól napjainkig húzódó időből érkezik meg végül a XV–XVII. századi királyi Magyarországra, ahol és amikor már létrejött az örökös jobbágyság, az arisztokrácia körében pedig kialakult a főrendiség.

Nem kellően indokolja ugyanakkor Péter, miért éppen ezt a két csoportot teszi meg a történet főszereplőivé (37. old.). Az ugyanis nem kielégítő érv, hogy csupán itt történtek fontos változások, hiszen a polgárság és a nemesség szintén jelentősen átalakult ebben az időben. Miért nem mondja meg nyíltan, hogy őt egész egyszerűen ezek a társadalmi csoportok érdeklik, amikor a magánélet historikumát tárja fel? Hozzátehetjük, a jelzett társadalomtörténeti irányvétel a könyv egyik nagy szemléleti újításának a forrása. A parasztság és az arisztokrácia életét ugyanis két külön kultúra megnyilvánulásaként, és ennek megfelelően külön monográfiákban szokták tárgyalni. Péter ezzel szemben az elit kultúra legmagasabb státusú képviselőinek, az „előkelőknek”, valamint a népi kultúra legalsó státusú képviselőinek, az „egyszerű embereknek” a közös tapasztalataira, magatartásformáira és felfogásbeli azonosságaira hívja fel a figyelmünket. Kétségtávolul izgalmas az úr és a paraszt közt megvont megannyi párhuzam, mint például Illésházy István, a XVII. század sikeres főrangú politikusa és az urbáriumból előbukkanó jobbágy, Pap Mihály párhuzamos esete: férjként mindketten maguk költöztek előkelőbb, vagyonszámba felcsúszkálókhoz (47. old.).

Az antropológiai látásmód lehetővé teszi, hogy Péter Katalin túllépjen a házasságot illető történészdiskurzus szokásos dilemmáin, és így módon természetesnek, a korszakra nézve jel-

legzetesnek tekinthesse mind az egyéni vonzalmon alapuló, mind pedig a kifejezetten a társadalmi előmenetelt szolgáló érdekházasságot. S reflektál ugyan Bronislaw Malinowski, Margaret Mead vagy Clifford Geertz munkáira, főként mégis a tekintélyes hazai tudományos elődökkel (Ac nádor Ignáccal, Makkai Lászlóval) tart: „valami olyasmire törekszem, amit ők valósítottak meg” (14. old.).

A szerző gondolatmenetének másik meghatározó eleme maguk a források és a forráshasználat. A forráshelyzet hazai sajátossága, hogy a szentszék előtt lefolytatott házassági perek, melyeket a téma történetészei máshol előnyben szoktak részesíteni, mind a mai napig titkosítottak! Az összefüggő forráskorpusz hiányából adódó helyzetet sikerül azonban legyűrni azáltal, hogy Péter nagyon sokféle forrástípussal dolgozik, kezdve a személyes gyerekkori emlékek történeti nyomaival, a Balassi-versekkel, a törvényekkel, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel és folytatva a magánlevelekkel, a boszorkányperekkel, el egészen az urbáriumokig. Ráadásul szinte minden történelmi nyomból képes valamilyen házasságra vonatkozatható adatot előállítani. Így például a jobbágyok házassági szabadságának gyakorlatára nézve – bonyolult, de logikus gondolatmenet útján – más vidékekre hozzáférhető adatokból és más módon ügyleket szankcionáló törvényszövegekből következtet.

Mivel a kitarató aprómunkával egybegyűjtött sokféle adatból rekonstruálja a házasság korabeli intézményét, nem esik bele abba a csapdába, amelybe a normaszegési és fegyelmezési eljárások során keletkező történelmi forrásokra alapozott történetírói elbeszélések szerzői szoktak beleesni. Nem a kivételes magatartásformák, hanem a bevett, a mindennapos társadalmi gyakorlatok kerülnek ugyanis ezáltal a történet fókuszpontjába. Péter Katalint a házassodás és a házasság mindennapi szokásai, a múlt embereinek a hozzájuk fűződő elvárásai és attitűdjei érdeklik elsősorban; hiányérzetünk ellenére ezért is tekinthető teljesen következetesnek, amikor figyelmen kívül hagyja a család- és házasságtörténeti munkák olyan sikertémáit, mint amilyen a házasságtörés vagy éppen a

válás. Az utóbbiakat kivételes társadalmi gyakorlatnak tekinti, amelyek szemben állnak a hétköznapi – csendes és éppen ezért nem is igen látható – boldog házasságokkal. Ez okból kap nála nagy teret a szerelem témája, mert őszintén úgy gondolja, hogy a korabeli házasságok egy része, az arisztokrácia és a jobbágyok soraiban egyaránt, ezen alapult. Munkájának ez az egyik legfontosabb állítása. Felvethető azonban, hogy mennyiben jogos a szerelem mai, a romantika korához köthető fogalmának a XVI–XVII. századra való visszavetítése. A szerző erre is gondolva leszögezi: szerelmen azt a társadalmi gyakorlatot érti, amikor két ember a saját elhatározásából közös családot igyekszik alapítani, és ezt véghez is viszi (20. old.).

Így jutunk el végül Péter házasságfogalmának a következő lényeges eleméhez, amit legszívesebben a cselekvők perspektívájának neveznék. A történeti elbeszélést ez esetben döntő mértékben a korabeli cselekvők tapasztalati horizontja szabja meg. Ami feleslegessé teszi például a korabeli házasságról vagy eljegyzésről szóló teológiai koncepciók (mások által részletesen tárgyalt) kérdésének az itteni taglalását. Nem ez, hanem sokkal inkább a hatóságok által szabályokba öntött normarendszer érintette közelről az emberek mindennapi életét. E hatás módozatáról többféle felfogás is van forgalomban. Péter Katalin szerint a normák a társadalmi gyakorlatban gyökereznek, és nem fordítva áll a dolog. Ezzel kapcsolatos gondolatmenetét úgy kezdi, hogy kijelenti: a korabeli Magyarországon szokás szerint mindenki megházasodott. S majd csak ezt követően mutatja be tömören az egyházi és állami szabályozást. Ez az oka annak, hogy nagy hangsúllyal szól a házasságkötés rítusáról. Jóllehet az e rítust szabályozó elvek felekezetenként eltérőek voltak, a rítus mint olyan a felekezeteken átívelően mindenki számára fontos, egyetemlegesen érvényes tapasztalat volt.

Sok történész ábrázolja a házasság történetét George Duby nyomán (lásd *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Gondolat, Bp., 1987.) az egyházi normák (például a felbonthatatlanság, az exogámia), valamint a társa-

dalmi gyakorlat (a válás, az endogámia) merev szembenállásaként. E dualizmus sematikus átvétele helyett Péter a kettő azonosságáról (házassodási életkor, a szülői beegyezés elvárása), valamint a törvényes utódok biztosítása érdekében az emberek ésszerű alkalmazkodásáról (a rokonsági tilalmakról), s nem utolsósorban a normák semmibeveteléről, az „engedelmesség mímeléséről” (71. old.) beszél inkább. A korabeli cselekvőket ilyenformán tehát a történelmi ágens szerepében látatja.

Hasonlóan képzelem el magam is a társadalom akkori működését, ugyanakkor másképp látom a rokonok közötti házasság tiltásának a kérdését, valamint ennek a tényleges múltbeli gyakorlatát.

Péter Katalin világos és logikus gondolatmenetében abból indul ki, hogy jól működött Magyarországon a házassági piac, tehát mindenki megházasodott. Ez hazai sajátosság, hiszen más országok kutatói rendszerint azt állapítják meg, hogy sokaknak, mindenekelőtt a legszegényebbeknek nem adódott lehetőségük a házasságra. A hatósági szabályozást tekintve leírja, hogy az egyházi tiltás – a protestánsoknál és a katolikusoknál egyaránt – negyedízig terjedt. Ez a távolabbi rokonságra is vonatkozó, nagyon kiterjesztett tiltás volt, ennek ellenére az állam külön is szigorúan betartatta: 1462-ben mint felségservést iktatták az ilyen házasságkötést törvénybe, amelynek a megszegése fő- és jószágvesztéssel járt együtt. Az emberek, véli Péter, értelmesen cselekedtek, feleslegesen nem kockáztatták a házasságuk, s vele gyermekeik öröklésének a biztonságát; célszerűen jártak el tehát, ha betartották a rokonsági tiltásokat.

Ezt követően demográfiai érveléssel operál: kideríti, hogy a kis falvakban (itt élt a társadalom nagy többsége) nem működhetett házassági piac, hiszen elképzelhetetlen volt nem rokon házastársat találni a néhány fős helyi kortárscsoporthoz. Nagy terjedelmet szentel annak megvilágítására, miként oldották meg az emberek ezt a szorító helyzetet: milyen szokások és intézmények tették lehetővé az egyéni vonzalom alapján házassodó jobbágy és arisztokrata fiataloknak, hogy meg-

is egymásra találjanak. Bemutatja tehát a munka és az ünnepek férfiak és nők által megosztott terét és idejét, az utóbbi sajátos ritmusát, rekonstruálja a paraszt fiatalok ismerkedését szolgáló alkalmakat (fonó) és a hozzájuk kötődő társadalmi szokásokat (karnevál), a társasági élet formáit (vendégszolgálat, lakodalmak), érinti a „rokonok kommandálásának” a szokását. Mindez azt eredményezte végül, hogy mindenki ismert mindenkit, és mód nyílt a „kivülről házasodásra”.

A mondottakkal teljesen egyetértek, megemlítenék azonban néhány érvet a rokonok közötti házasodás, a korban széles körben elfogadott társadalmi gyakorlat ezen alternatívájának létezése mellett is. Figyelemre méltó, milyen rendszeresen ismétlődnek a rokonok házasságkötését megbélyegző törvények (1462, 1495, 1514), ami azt sugallja, hogy sokan cselekedtek a törvény elvárásaival ellentétes módon. A rokonság széles köreire kiterjesztett hatósági tiltás azért is érthetetlen, hiszen az olyan távoli rokonok, mint a harmadfokú unokatestvérek házassága, nem sérített társadalmi tabut. A XV–XVI. századi zsinati határozatok mind arra utalnak, hogy a kor emberei, sőt maguk a papok is csak nagy nehezen követték (számolták ki) a tiltott leszármazási (rokonsági) fokokat. Márpedig ha az emberek célszerűen viselkedtek, és a mindenáron való házasodás gyakorlata volt náluk szokásban – amit Péter Katalin sokoldalúan be is bizonyít –, akkor leginkább az tűnt értelmes cselekvésnek, ha mimelik az engedelmességet. Annál inkább így volt, mert az egyházi diszpenzáció megszerzésének viszonylag rutinszerű útja jó alkalmat nyújtott milderre már a középkortól kezdve.

Ha közelebbi vizsgálatnak vetjük alá a Rómába beadott kérelmekre a XV–XVI. században kibocsátott pápai diszpenzációkat, látjuk: az egyszerű emberek és az előkelők egyaránt elsősorban a másod- és harmadfokú unokatestvérrel kötött házassághoz, illetve a sógorság olyan eseteire nézve kértek egyházi felmentést előre vagy utólag, amikor a férj vagy a feleség egymást követő házastársai unokatestvéri, unokahúgi, valamint testvéri kötelékben álltak egymással. A kérel-

mekből ismert esetek tényleges száma (évente mindössze egy-két eset) nem túl nagy. Az azonban, hogy az illetők – gyermekeik törvényesítése és zavarmentes öröklése végett – évtizedekig tartó békés együttélés után legalizálták csupán házasságukat, figyelemre méltó körülmény. Azt bizonyítja, hogy a tiltott, távoli rokonsági-sógorsági kötelékben állók házassági együttélése a korban nem számított zavaró jelenségnek. Az egyházi források mellett a nemesség és az arisztokrácia rokonházasságairól további források keletkeztek a barokk állam ezt illető ellenőrző szerepe következtében. A XVII. században ugyanis már csak a király legalizálhatta a szabálytalan nemesi-arisztokrata házasságot, a királyi kegy gyakorlásának pedig a katolikus egyházfő engedélye volt az előfeltétele.

Az egyszerű emberek és előkelők éppúgy egybekeltek szerelemből idegenekkel, mint ahogyan – praktikus, vagy érzelmi alapon – az unokatestvérükkel és a sógorukkal házasodtak alkalomadtán. Mindez egy bizonyos tekintetben Péter Katalin gondolatmenetét erősíti, nevezetesen azt, hogy az urak és a parasztok házassági szokásai, a házasságról táplált felfogások érdemben nem különbözött egymástól. A mindenkivel elvárt, sőt a sokszori házasodás gyakorlata, továbbá a rokonok és a barátok közvetítő szerepe a párkeresés, valamint a konfliktusok elsimitása során mindkét közegben bevett gyakorlat volt; ugyanakkor sehol sem számított természetes dolognak a goromba vagy nemtörődöm házastársi magatartás, a rossz házasság. Különbség legföljebb két területen mutatkozott.

Az egyik a párválasztási szokások kérdése. A parasztnál a közös munka és szórakozás játszott nagyobb szerepet a férfi és a nő közötti érintkezésben, ez segítette hozzá őket az első házassághoz. A másik a lakóter jellemzőiben mutatkozó nagy különbség, ami élesen elválasztotta egymástól az urat és a parasztot. A kortársak tapasztalatában a tér tágassága és szűkösége bizonyára nem számított azonban oly mértékben, mint ahogyan ma gondolnánk. A piciny kunyhók és falusi házak lakói ugyanis a munka és a szabadidő óráit többnyire

nem a fedett lakóterben szorongva, hanem kint a szabadban, a kertben, a földeken, a piacon töltötték el. A korabeli ábrázolások szokásos helyszíne is zömmel a szabad tér, szemben az arisztokrataportrék zárt terével.

A könyv bevezetőjében Péter Katalin vázolja a házasságkötés mai trendjeit, és kitér az azt illető diskurzusokra: így érinti a törvényes házasság feltételeit, a házasságok feltűnő visszaszorulását a házasságon kívüli együttélések rovására, a melegek házasságáról folytatott jelenbeli vitákat. Mindezeknek azonban szerinte megfoghatatlanok a XVI–XVII. századra visszanyúló előzményei. Én ellenben úgy látom, hogy nagyjából ugyanezekhez a kérdésekhez, nevezetesen a házasság társadalmi és hatósági elismeretetéséhez kötődött a XVI. században az úgynevezett klandesztin házasságokról kirobbant európai vita, amely egyházfők, királyok, humanisták és egyházreformátorok között folyt. E diskurzus tárgyalása, a vita hazai lecsapódásának, az irodalomban és a többi műfajban történő megragadása hasznos bevezetőül szolgálhatott volna a társadalmi szokások és felfogások későbbi beható vizsgálatához. Ez azonban, sajnos, elmaradt.

Péter Katalin mindig reflektál a forrásaira, sőt olykor elbeszélése főszereplőivé is megteszi őket, különösen fájó tehát, hogy nincsenek a könyvben lábjegyzetek; ez a népszerűsítő történelemről vallott kiadói elképzelést tükrözi. A szakmai befogadást nagyban megkönnyítő végjegyzetek azonban, megítélesem szerint, nem zavarták volna a laikus olvasót. A roppant nagy gonddal összeválogatott és a szöveggel gyakran szoros kapcsolatban álló képek silány technikai minőségét is kifogásolhatjuk. A szerző egyéni hangja, a játékos önreflexió és az olvasóval folytatott nyílt kommunikáció élvezetes olvasmányává avatja a kötetet. Péter Katalin a múltbeli érzelmek középpontjába helyező munkájával feladta a leckét mindazoknak, akik a kora újkori magyarországi házasságok egyéb aspektusairól, például az anyagi és a hatalmi relációkról írnak majd.

Kéri Katalin: Hölgyek napernyővel

NŐK A DUALIZMUSKORI
MAGYARORSZÁGON, 1867–1914

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008. 224 old., 2690 Ft

Kéri Katalin nő történeti monográfiája nagy igényű vállalkozás: tárgya a női szerep változásai a magyar társadalomtörténet egy sok szempontból sűrű időszakában. E néhány évtized alatt több minden történik a nők „emancipációjának” terén, mint a megelőző évszázadokban együttvéve. A legalapvetőbb egyenlőtlenségek orvoslásán túl legalább ennyire tanulságos és érdekes az az élénk diskurzus is, amelyben politikusok, filozófusok, írók és zornaliszták, „tudósok” és „laikusok”, férfiak és nők, pro és kontra állást foglaltak a „nőkérdésben”. A könyv mindezt bemutatja, méghozzá imponáló forrásanyagra támaszkodva: korabeli sajtó (hangsúlyos pécsi színekkel), memoárok, tudományos és tanácsadó könyvek, pécsi szakdolgozatok, fényképek, karikatúrák, reklámok és elvéve a szépirodalom.

A bevezetőben a szerző röviden (és kissé hézagosan) felvázolja a nő történetírás történetét, indíttatását, nézőpontját, módszereit és különféle elméleti alapjait a különálló, *herstory* típusú munkáktól a nőket integráló történetíráson át a társadalmi nemeknek egy egészen új történelemfelfogás kialakításában betöltött szerepéig. Megpróbál rendet tenni, megkülönböztetni a női emancipáció és a feminizmus fogalmát, ám az elhatárolás kissé homályos és hevenyészett marad. Ha jól értelmezem, az előbbi korlátozottabb célokat magában foglaló, korábban használatos fogalom (határa a nők művelődéshez való joga), míg a feminizmus a századfordulón felbukkanó, a nemek közti kapcsolat átfogóbb változását előrevetítő koncepció és mozgalom.

A forrásokról szóló fejezet részletesen ismerteti a nőkérdéssel foglalkozó korabeli reprezentatív alapműveket

és sajtótermékeket. A nemek kérdéséről gondolkodók között bemutatja az 1793-ban lefejezett Olympe de Gouges-t, Mary Wollstonecraftot, a XIX. századi filozófusokat és az utópista szocialistákat, akik nőügyben nem feltétlenül voltak utópisták. Fourier nőbarát nézeteket vallott ugyan, Proudhon viszont egészen precíz törtszám formájában adta meg a nő alacsonyabbrendűségének arányát (8 : 27 a férfi javára). Természetesen John Stuart Mill, Engels, August Bebel és Charlotte Perkins Gilman progresszív munkái is szóba kerülnek. Majd a szerző felsorolja az ún. női sajtó külföldi és hazai termékeit – nagyobb részt a hagyományos „női” témákban cikkező magazinokat, mellékleteket (*Modes de Femmes*, *Harper's Bazaar*, *Pesti Hölgydivatlap*, a Vajda János által szerkesztett *Nővilág*), kisebb részt pedig a nőkérdéssel foglalkozó komolyabb és modernebb lapok, mint a francia *La Fronde*, a német *Arbeiterin* és *Gleichheit* vagy a magyar *Nemzeti Nőnevelés*, *A Nő és a Társadalom* és *Nőmunkás*. Számos (nem tematikusan női) napi- és hetilap (pl. a *Vasárnapi Újság*, az *Új Idők*) is rendszeresen közöl cikket a témában. A nők ekkor már jó ideje jelentős számban jelen vannak az olvasóközönségben, de az 1848-as forradalmak utáni lapalapítási hullámban megjelennek az első női szerkesztők és újságírók is. Erről a folyamatról érdemes lett volna bővebben írni.

Külön fejezet mutatja be a korabeli véleményeket a nők fiziológiájáról, lelkeről és hivatásáról, bár ezek a vélemények a későbbiekben, a konkrét területek bemutatásakor is újra előkerülnek. Nem annyira a nők valóságos attribútumairól, mint inkább a társadalmi normákról, ideálokról (azaz a férfiakéiról) árulnak el sokat; a reprezentációk mindazonáltal a valóságos helyzetet is kifejezik, és főleg erősen befolyásolják. Valójában lélek és hivatás is a biológiához kanyarodik vissza: a „természet” hitelesíti a nő „jelleméről” és társadalmi feladatairól megfogalmazott nézeteket és elvárásokat. A nő sajátos lény, szinte külön species, amelyet az objektív, tudományos férfi szemügyre vesz, megfigyel, leír és kontrollál. Dívik a különböző állatokhoz hasonlítását, a

nők agyvelejének méricskélése (vö. a mai férfi agy–női agy típusú népszerű munkákkal). A nő egyfelől korlátozott képességű, ösztönös, érzelmvezérelt, démoni lény, másfelől éteri, gyenge, védelemre és irányításra szoruló. (Kéri furcsamód nem hivatkozik Otto Weininger *Nem és jellem* című, 1903-ban – magyarul tíz évvel később – megjelent véleményformáló művére, amely sűrítve tükrözte és terjesztette a fenti nézeteket; bár a bibliográfiában szerepelteti, de ott is rosszul adja meg a címét.) A szerző utal nemzet és nő jellegzetes, XIX. századi összekapcsolására, a honleányi és honfinevelői köteleességekre.

A számos sztereotip szólam mellett kiemelkedik néhány felvilágosult és nőpárti férfi, Máday Andor, Harkányi Ede vagy dr. Sikor József álláspontja. Az utóbbi fogalmazza meg, hogy egy ország kulturáltságának mértéke az ott élő nők helyzetén mérhető le leginkább. A nők között is szép számmal akadnak, akik internalizálják az erkölcs, vallás, természet, anyaság, család fogalmaival körülírható konzervatív (illetve a korban általánosnak mondható) ideálokat (pl. Beniczky Irma vagy Tutsek Anna). Érdekes jelenség az Ignotus által *A Hét* lapjain (igen hitelesen) alakított Emma asszony, aki egyszerre képviseli a sajátosan „női”, és demonstrálja azt is, ahogyan ez a nőiség egy férfi tollán, nézetein keresztül alakot ölt. Itt is, mint a könyv olvasása során visszatérően, hiányérzete támad a kritikusnak: a pontos és kimerítő ismeretetésekhez nem társul elméleti igényű, általánosabb szintű értelmezés.

A dualizmuskori nőmozgalmak a választójogért, a tanuláshoz és a munkához való jogért folytatott küzdelem körül szerveződtek, a könyv fejezetei is ennek megfelelően tagolódnak. Kéri utal a mozgalmak társadalmi-gazdasági előzményeire, az életmód átalakulására, a köz- és magánzsférőben bekövetkezett (egymással összefüggő) változásokra. Felidéri a választójog körüli vitákat ifj. Dumas stílusbravúrral fogalmazott támogató megnyilvánulásaitól Prohászka Ottokár „erkölcsi romlást” emlegető felszólalásáig. Eltérőek a szociáldemokraták, a (nagyreszt középosztálybeli) feministák és a keresztény

pártok prioritásai. Fontos esemény a Feministák Egyesülete által szervezett 1913-as nemzetközi választójogi kongresszus Budapesten. A szavazati jog kiterjesztését végül a Károlyi-kormány rendeli el (az 1920-as választáson a nők konzervatív irányban szavaznak), aztán (mindkét nemnek) szigorú cenzus érvényesül egészen 1945-ig. Az ismertetésből nem derül ki egyértelműen, hogy az 1920-ban bevezetett numerus clausus mennyire erősen érintette a nőket, hogy eredeti indítéka nem a zsidók, hanem (a hadba vonult férfiak helyét „elfoglaló”) nők kiszorítása volt az egyetemről; a két szempont persze erősen összefüggött: az egyetemista nők mintegy fele ugyanis zsidó volt.

A megszaporodó nőegyletek feladatköre jól leképezi az átmeneti időszak különböző értékeit: megtaláljuk egyfelől a (gyakran vallásfelekezetekhez kapcsolódó) jótékonyági egyesületeket, másfelől egymás után alakulnak a nőképzéssel, majd a női munkavállalással és politikai jogokkal foglalkozó egyletek is (pl. Országos Nőképítő Egylet, Országos Nőiipar-egylet, Nőtisztviselők Országos Egyesülete, Magyarországi Munkásnői Egyesület, Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége és 1907-ben a Feministák Egyesülete). Komoly probléma az érdekközösség kialakítása a különböző társadalmi és világnézeti háttérű nők heterogén csoportján belül. A nőegyesületek szövetségének 1909-es közgyűlésén megfogalmazott célok a törekvések érdekes egyvelegét mutatják: „küzdenniük kell a tudatlanság, a nyomor, a pálinka ellen, és [...] szükség van a választójog kivívására.”

Még nagyobb viták kísérték a nők képzési lehetőségeinek kérdését. Itt ütköztek egymással a leglátványosabban a különböző nőiségeideálok. Mit tanulhatnak a nők? Mi a képzés feladata? A hagyományos „női” (háziasszonyi, gazdasszonyi, anyai) feladatokra való felkészítés, vagy éppen ezeknek a készségeknek a kiterjesztése, meghaladása, az alaposabb műveltség és szakképzés megszerzése? Az (1868 óta kötelező) elemi iskola után polgárban, ún. felsőbb népiskolában, tanítóképzőben vagy leánynevelő intézetben tanulhattak tovább a lányok. Nagy, nyilvános vita folyt a leánygimnázium felállítá-

sáról; végül 1896-tól a nők érettségig tehettek, de ez a vívmány nem volt túl látványos, mert addigra, már egy éve, három egyetemi kar (a bölcsész-, orvos- és gyógyszerészképzés) is megnyílt előttük. Jellemző epizód Kmety Károly képviselő felszólalása az egyetemi hallgató „női szörnyetegek” ellen, melyre kolozsvári orvostanhallgatóknak adtak vitriolos választ.

A női munkavállalás (az ideálok változásán túl vagy azzal kölcsönhatásban) szorosan összefüggött az általános gazdasági, társadalmi, demográfiai tényezőkkel, szükségletekkel. A nők mindig is dolgoztak „házon kívül” is, főleg a mezőgazdaságban, ám az iparosodással kiterjedt a munkavégzés tere, és megszaporodtak formái: megjelentek a gyári munkásnők, cselédek, hivatalnokok, bolti eladók, vendéglátók stb. (a kevés értelmiségi és művész mellett). A női munka részben a kivándorlás, majd a háború következtében kieső férfimunkát pótolta, munkába álltak az önmagukat eltartani kényszerülő vagy épp erre törekvő egyedülálló (vagy akár férjezett) nők. Az ellenállás, olykor a büntudatkeltés persze itt is erős: „ellenjavallt”, „veszélyt” hordozó foglalkozások, aggodalom a „női báj” elvesztése, a női feladatok elhanyagolása, és nem utolsósorban (bár kimondatlanul) a férfipozíciók megrendülése miatt. A dolgozó nők tömege idővel az érvek nagy részét érvényteleníti, azonban újabb (máig sem megoldott) egyenlőtlenségeket hoz felszínre, ezúttal a bérezésben.

Külön fejezet foglalkozik a nők otthoni tevékenységeivel, melyek elsősorban a nő feleség-, háziasszony- és anyaszerepéhez, a családi élet biztosításához kapcsolódnak, amiért ő tartozik felelősséggel, ha esetleg „dolgozó nő” is. Az otthon karbantartását tanácsadó művek és még inkább új technikai vívmányok segítik: tejforraló, húsvágógép, tojásfőző kosárka, tartós élelmiszerek, jég szekrény, gőzmosógép, készruhákat, ruhamángorló. Ezen a ponton ugyancsak lehetett volna általánosabb megállapításokat tenni a privát és nyilvános terek átalakulásának körülményeivel, „nemiesítettségével” kapcsolatban.

A szabadidő eltöltésének átalakulása összefügg azzal, hogy házon kívül

is egyre nagyobb mozgástér nyílik a nők számára. Már nem számít rendkívülinek a kíséret nélkül sportoló, kiránduló, utazó, klubba, kávéházba, színházba, moziba, esetleg kaszinóba járó nő. A nők korcsolyázni, biciklizni, tornázni, vívni, autózni kezdenek. (Ezt nyomtatott források is tanúsítják, igazi csemege például a *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, a pécsi *Kerékpár-Sport* női melléklete.) A szerző néhány kivételles bravúrról is tudósít: ilyen a Berlinből Budapestig bicikliző amerikai nő 1892-ből, vagy 1894-ből az első férfi teniszbajnokság győztese, történetesen Pálffy Paulina grófnő... Az első (1912-ben felszállt) magyar pilóta neve is megjegyzésre érdemes: Steinschneider Lilinek hívták. Az életforma változásának megfelelően átalakul az öltözködés: eltűnik a szimbolikus és praktikus beszorítottágot képviselő fűző, a tizes években már akár merész, felhasított szűk szoknyák is felbukkannak, kozmetikai szereket, sőt arcszépítő műtetteket hirdetnek. Talán érdemes lett volna egy kicsit mélyebben megvizsgálni, kik kezdeményezik ezeket a változásokat, milyen újfajta nőideál áll mögöttük, hogy mennyire alapvető – valóságos és szimbolikus értelemben is – a test identitásépítő szerepe, és milyen általánosabb normarendszerbe illeszkedik a női testről és megjelenéséről szóló diskurzus. Ugyancsak említést érdemelt volna a többek között a női test alternatív, felszabadító megélését ösztönző testkultúra, a mozdulatművészet és elméletének megjelenése a tizes években. Kéri Katalin tartalmaz egy olvasmányos könyvet írt, bár stílusa kissé tankönyvszerűen ismertető. A bevezetőben a források „kvalitatív elemzését” ígéri, ami csak igen hézagosan valósul meg: kevés az értelmező elemzés, inkább csak ismertetéseket kapunk, a szerző gyakran kissé elvész a (valóban informatív) tények felsorolásában. A tények persze részben „önmagukért beszélnek”, sokszor mégis hiányzanak a forrásoktól eltávolodó, koncepciózussabb elemzési szempontok és elméletibb jellegű konklúziók. A felhasznált szakirodalom is elsősorban társadalom- és nő történeti munkákból áll, általánosabb genderelméleti művek szinte egyáltalán nem szerepelnek

a listán. A könyvet mindenekelőtt a színes és gazdag írott és képi forrásanyag összegyűjtése és rendszerezése teszi értékessé, s ez nem kis teljesítmény; feltehetőleg hivatkozási alapként és inspirációként szolgál majd további kutatásokhoz is.

A kötetet záró köszönetnyilvánítás többek között a szerző fiának is szól, „aki megértette velem, hogy minden női szerep közül a legfelelősebb az anyaság”. Hát igen, hiszen mondhatni ez az egyetlen par excellence női szerep, és nyilván felemelő is, de egy ilyen kötet végén ennek a zárómondatnak azért van némi normatív felhangja.

BORGOS ANNA

Tükörszilánkok

KÁDÁR-KORSZAKOK A SZEMÉLYES EMLÉKEZETBEN

Szerk. Kovács Éva. MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, Bp., 2008. 348. old., 2900 Ft

Véget érhet-e a múlt, és kinek adatik meg a felejtés? A Kádár-korszakról szóló közéleti vagy társadalomtudományos diskurzusok sokszínűsége egyre sürgetőbbé teszi a választ. Hiszen hovatovább a rendszerváltás is egyre gyakrabban jelenik meg történelmi múltként, annak ellenére, hogy történetírói feldolgozására néhány – korabeli sajtóközleményeket forrásként használó, fényképekkel gazdagon illusztrált – ismeretterjesztő munkán kívül még kevés kísérlet történt. Kovács Évának és szerzőtársainak ambiciózus kutatása ezért is hiánypótló a magyar társadalomtudományos gondolkodásban. Noha a kötetben közreadott tanulmányok forrásai Kádár-korszakbeli élettörténetek, a szerzők célja nem az volt, hogy „a korszak történetének bizonyos mozzanatait” megvilágítsák. Mint a szerkesztő, Kovács Éva kifejti: „Arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyiben és miként szervezi a kor emlékezte a jelenkori társadalmat. [...] hol van a Kádár-korszak *helye* az élettörténeti elbeszélésben? És lakható-e, s ha igen, hogyan lakható be a Kádár-korszak emlékezte? Lehet-e élni

nélküle, azaz feledhető-e a Kádár-korszak?” (35–36. old.) Egyik végkövetkeztetése, hogy túl korán vágtak bele a Kádár-korszak kommunikatív emlékezetének élettörténeti rekonstrukciójába, ezért a fenti kérdésekre még csak részleges válaszok adhatók. Ennek ellenére úttörő jellegű kérdésfelvetések sorával találkozunk, aki kezébe veszi e munkát.

Mivel a szerzők nem a múltat, hanem a múlt továbbélését próbálták megérteni, olyan társadalmi csoportokhoz tartozónak vélt személyekkel készítették interjút, „akik számára a Kádár-rendszer felbomlása »sorseselemény« lehetett”. Így kerültek a „mintába” „zsidók, romák, németek, szlovákok és szerbek/horvátok, illetve nemesi származásúak és hajléktalanok. [...] Bár e csoportok és életvilágok szociológiai értelemben lényegesen különböznek egymástól, egy dolog mégis összekapcsolja őket: egyikük sem létezett mai formájában a Kádár-korszakban.” (37. old.) Kontrollcsoportként a „kádereket” és a „disszidenseket” választották ki, akik talán azért kerültek ebbe a kategóriába, mert ők – a fentiekkel szemben – akkoriban „léteztek”. Ennél a pontnál érdemes górcső alá venni, miként jelennek meg a társadalmi csoportok a kötetben, mivel a csoport- és identitásképződésről vallott nézetek határozzák meg a kötet szerkezetét. Egy-egy társadalmi csoport egy-egy tanulmányt kapott az interjúzásban évek óta jártas szerzőktől. A szerzők többségének a kultúratudományi elemzésekben megszokott fogalmak használata sokkal mindennaposabb, mint azt a korszakról (legyen szó a rendszerváltásról vagy a Kádár-korszakról) szóló magyar történeti munkák szerzőitől megszokhatuk. Az emlékezet megkonstruálását elemző tanulmányok igen összetett és sokrétű identitásfogalmakkal dolgoznak. Ezért is meglepő számomra, hogy a jelenkori társadalmi csoportok megkonstruálása a szerzőknek mennyire magától értetődőnek tűnik.

A szocialista korszak sematikus osztálykategóriáinak (munkás, paraszt, értelmiség) tudatos elvetése az emlékezetkutatás nemzetközi irodalmában jártas szerzők szemében korántsem számít forradalmi újí-

tásnak. Azonban a rendszerváltást „sorseseleményként” megélt csoportok kiválasztásának metódusára vagy annak indoklására, hogy miért éppen velük készítették interjút, a fentiekben kívül nem találtam részletes indoklást. De vajon mitől léteztek másként a Kádár-korszakban ezek a csoportok, mint manapság, ha tudásunk mind a korabeli, mind a mai csoportképződésükről korlátozott – néha pedig csak közhelyes? A címben többes számban szereplő Kádár-korszak valóban annyiféle, ahányan emlékeznek rá. Az interjúpartnerek kiválasztásának módszerei azonban nem egyértelműek a számomra. A megközelítés úttörő volta miatt a szerkesztők és a szerzők nyugodtan vállalhatták volna, hogy mivel alig rendelkezünk társadalomtudományos ismeretekkel a rendszerváltásról, ezért az emlékező közösségek kiválasztásához sincsen kellő tudásunk. Hiszen éppen az ehhez hasonló kutatások révén jöhet létre az a tudás, amely már összetettebb módszertani hátteret teremthet a visszaemlékezők kiválasztásához.

A társadalmi csoportok kiválasztásában a másik problémát az jelenthette, hogy – mint az esettanulmányokból néha kiderül – a szerzők egy része kifejezetten az egyes nemzetiségekre vonatkozó kutatásként jelentette meg munkáját. „Az elbeszélésekből megállapítható, hogy míg *egyéni* boldogulásukban nem hozott jelentős változást a rendszerváltás sem, *közösségi szinten* a demokratikus átalakulás hosszú idő után újra teret engedett a különbözőségek megmutatásának, a nemzetiségek nyilvánosan is kialakítható autonómiájukat” – írja például Udvarnok Virág, aki a szerb és horvát visszaemlékezők nyomán elsősorban azt firtatta, „hogyan élték meg ezeket az évtizedeket a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek” (80. old.). Mint ha a kötet tanulmányainak többsége a nemzeti kisebbségek kutatására épülne. Az első három tanulmány eredeti címe – először a kisebbségkutatással foglalkozó *Regio* folyóiratban jelentek meg – az etnikai identitás köré szerveződő emlékezetet jelölte meg témaként (a svábok, a szerbek, illetve a horvátok és a szlovákok esetében). A kisebbségek emlékezetének kutatása felettébb érdekes témája lehetne a Kádár-korszakról szóló kutatásoknak, azonban a mai politikai elite-

jellemző módon, 2006 végén megszűntetett Teleki László Intézet bezárása óta alig vannak, akik intézményhez kapcsolódóan ezzel foglalkoznának. Talán részben ebből is fakadt a témaválasztás, hiszen a szerkesztő korábban az intézet munkatársa volt.

A „zsidó”, „arisztokrata”, „roma” és „hajléktalan” társadalmi csoportok megkonstruálása és emlékező közösségként kezelése a rendszerváltás-kor keletkezett politikai csatározások hívószavaira is rimel. E megjelölések sematikus használatát a szerzők is kifogásolják, hovatovább maguk kritizálják témaválasztásukat. A kötet egyik legjobban sikerült tanulmányának szerzői, Neumann Eszter és Vajda Júlia ki is mondják: „Joggal kérdezhetné az olvasó is, hogy [...] kikre is gondolunk, amikor a Kádár-korszak zsidóságáról beszélünk?” (113. old.) A visszaemlékezők identitáskeresésük, ezzel párhuzamosan saját élettörténetük elmesélése során olyan szituatív identitáskonstrukciókkal álltak elő, amelyek kétségessé tették a kiválasztott visszaemlékező közösségek homogenitását. Ez a probléma nem csupán a „zsidók”, hanem a szintén nehezen körülhatárolható „romák” esetében is felmerül. „Az egyetlen, amiben minden hozzászóló egyetért, hogy a »cigányság« egyet jelent a heterogenitás tapasztalatával, egyetlen biztosnak tűnő vonása, hogy makacsul ellenáll a kategorizálás homogenizáló törekvéseinek.” (175. old.)

Talán még ennél is kérdésesebb, hogy a hajléktalanoknak a rendszerváltás során kialakult reprezentációja indokolja-e, hogy egységes társadalmi csoportként kerüljenek a kötetbe. A társadalom periferiáján élők emlékezetének kérdése ugyanakkor igencsak értékes, mivel a rendszerváltás után a periférián élők (a munkásoktól kezdve a városi vagy falusi szegényekig) múltjának kutatása került a legmostohább körülmények közé. Ezért is hajlamosak néhányan azt gondolni még e kötet kapcsán is, hogy „a rendszerváltás »abszolút vesztesei« a tömegével megjelenő hajléktalanok” (Nóvé Béla recenziója a kötetről. *Holmi*, 2008. december, 130–135. old.). Mintha a rendszerváltás előtt nem éltek volna olyan körülmények között emberek, mint manapság a hajléktalanok,

és nem csupán a szegénység hivatalos tagadása vagy a belvárosok szigorúbb rendőri felügyelete söpörte volna el a problémát sokak szeme elől.

Úgy tűnik, hogy ezek alapján az emlékező közösségeket nem feltétlenül az etnikai hovatartozás, a közös vagy éppen eltérő tapasztalat, hanem az emlékezés idejével párhuzamosan létrejövő politikai és közéleti diskurzusok szülik. „A megemlékezések, az évfordulók és a rendszeresen ismétlődő szertartások rítusai [...] a tudatos, közösségi önreprezentáció nagyszerű példáival szolgálnak. Ezek az ünnepek sokat elárulnak a szervezők és színpadra állítók értékrendjéről és érzéseiről, valamint arról, hogyan értelmezik a múltat a magas funkcióban lévők, akik e rituálék megrendezéséről gondoskodnak. A gazdasági és politikai hatalom így szimbolikus hatalommá alakul át, amely – ha a színrevitel sikeres – képes formálni a múlttal kapcsolatos felfogást és érzelmeket, hogy a számára kedvező, neki megfelelő nemzetudatot alakítsa ki a jelenben” – írja Mary Fulbrook *A német nemzeti identitás a holokauszt után* című könyvében az NDK-ban állami évfordulók-ká emelt ünnepeket elemezve (Helikon, Bp., 2001. 123. old.). Vajon nem hasonló folyamatról beszélhetünk-e akkor, amikor a Kádár-korszakbeli élmények felidézésére készített visszaemlékezők kiválasztását vizsgáljuk? A bevezető tanulmány egyik megállapítása szerint a szegmentált emlékezet „hitelesség[ének] zsinórmértékét saját élményeinkből származó erkölcsi igazságérzetünk és a hatalmi diskurzusok határozzák meg” (11. old.). Eszerint azok a hatalmi diskurzusok, amelyek különbséget tesznek az emlékező közösségek hitelessége között, hathatnak az emlékezeti munkát kiváltó kutatókra is. Az emlékezet kutató társadalomtudósok ennek függvényében ugyanúgy versenyeznek – az egyes csoportok kiválasztásával – a közéleti vagy társadalomtudományos figyelemért, mint az emlékezeti munka során létrejövő elbeszélések egymással.

A Kádár-korszakhoz kapcsolódó megemlékezések, tudományos vagy laikus beszámolók az élményalapú kollektív emlékezet működtetésének azon válfajába tartoztak, amelyek emlékező

közösségeket szültek. Ezek az ábrázolások olyan, jelent is megalapozó történeteket, mítoszokat teremtettek, amelyek elbeszélés módja elsősorban az emlékező közösségek igényeit szolgálta. Jan Assmann a jelent, egyúttal a kulturális emlékezetet megalapozó történeteket nevezi mítoszoknak, amelyeket gyakran szembeállítanak a történelem fogalmával. „Az a múlt, amely megalapozó történetté szilárdult és bensővé lett, attól függetlenül mítosz, hogy koholt-e vagy tényszerű. [...] A mítosz olyan történet, [...] amely [...] normatív igényeket is támaszt és alakító erővel bír.” (Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 1999. 76–78. old.) A mítoszeremtés ebben az esetben az egyéni vagy kollektív emlékek lefordítása alaptörténetekre, ami persze nem kérdőjelezi meg az eseményekké konstruált múltbeli történések realitását.

A szerzők élesen különválasztják a Kádár-korszak kommunikatív és kulturális emlékezetét. Az Assmannhoz köthető meghatározást leegyszerűsítve: az előbbi inkább a személyes, közvetlen élményeken, míg az utóbbi elsősorban a közvetett, reprezentációkon keresztül közvetített tapasztalaton alapul. Kovács Éva szerint „a Kádár-korszak emlékezete ma még elsődlegesen *kommunikatív*” (11. old.), amiből több dolog is következik. Az emlékezőközösség javarészt elsődleges élményeit idézi fel, amelyek mindig töredezetek és élmény mivoltuknál fogva átadhatatlanok. Ebből is a fakad a visszaemlékezések „szilánkossága”.

A töredezettség másrészt a szerzők által használt, manapság széles körben elterjedt identitáskonstrukciókból is fakadhat. Az identitásteremtő mítoszokat a közösség szakralizálja, mert bennük eredetét vagy erőforrását látja. De mi történik akkor, ha ez az identitás nem reprezentálható homogén formában, mint a tanulmányokban vizsgált társadalmi csoportok esetében? Mi teremti meg ebben az esetben az emlékezők közösség-tudatát?

A kutatás egyik kiindulópontja Erős Ferenc azon gondolata, hogy „Már az államszocialista rendszer felbomlá-

sának is egyik legjellegzetesebb tünete volt az, ahogyan Magyarországon sorra jöttek létre különböző csoportok, egyesületek, szerveződések, mozgalmak, vallási és egyéb kisközösségek stb., amelyek újfajta identitást kínáltak tagjaiknak, vagy lehetővé tették az addig peremre szorított identitás-elemek nyílt kifejezését.” (idézi Kovács Éva a bevezető tanulmányban, 37. old.) A tanulmánykötet emlékezői, akiket a kutatók bevallottan „valamilyen csoportazonosságukhoz köthető intézményen keresztül” kerestek meg (uo.), ezekhez az újfajta identitást felmutató szervezetekhez kapcsolódtak valamilyen formában. Tehát a „zsidók”, „romák”, „hajléktalanok” hivatalból ajánlott visszaemlékezői szólnak meg a szövegekben. Közös bennük tehát az, hogy valamelyik, a rendszerváltás után létrejövő vagy új erőre kapó intézményhez kapcsolódnak. Emlékezetüket nagymértékben befolyásolhatja, hogy az adott intézmény milyen értékrendszer fényében jeleníti meg a hozzá kapcsolódó társadalmi csoportokat. Hiszen tudva levően se szeri, se száma azoknak a szervezeteknek, amelyek épp e társadalmi csoportok érdekeit kívánják képviselni. Ezért is szívesen olvastam volna többet arról, miként jutottak el a kutatók az egyes elbeszélőkhöz, mert az messzemenően alakította az élettörténet elmondásának kereteit. Sajnos a tanulmányok szerzői erről többnyire szemérmesen hallgatnak, mint ahogy az interjúszituáció körülményei is csak elvétve jelennek meg a tanulmányokban – már csak azért is, mert a tanulmányokat nem mindig az interjúkészítők írták. Az elmeséltetett és megszerkesztett élettörténeteket úgy tárják elénk, mintha „vegytisztán”, az interjúzó közbeavatkozása nélkül készültek volna el. Úgy vélem, az emlékezet működtetésének – nem csupán itt – fontos szereplői azok a kutatók is, akik rábírák a visszaemlékezőket, hogy meséljék el élettörténetüket. Ezért az, ahogyan eljutnak interjúalanyaikhoz, vagy ahogy szóra bírják őket, éppúgy az emlékezetmunka része, mint az elbeszélés rögzített szövege.

Ahhoz, hogy egy történet drámai feszültséget hordozzon, „olyan eljárások kellenek, amelyek oksági

vagy szükségességi viszonyokra utalnak az események véletlenszerű egymásra következése helyett” (Jerome Bruner – Joan Lucariello: A világ narratív újratemtése a monológban. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János – Thomka Beáta. Kijárat, Bp., 2001. 135. old.) Ebből fakadóan az élettörténet fordulópontjainak elbeszélése a hallgató által támasztott elvárásokhoz és a választott műfaj szabályaihoz jobban alkalmazkodik, mint a feltett kérdésekhez. Ezért is fontos része a kötetnek az interjúkészítés módszertanát bemutató melléklet.

A kötetben szereplő interjúkat élettörténeti elbeszélésként elemzi a szerzők, ami úttörő törekvés a magyarországi *oral history* történetében. A biográfikusatás (*Biografie-forschung*) mint diszciplína hazai adaptációja a mai napig gyermekcipőben jár, annak ellenére, hogy a szociológia angolszász, francia és német világában már több évtizede jelen van. Erős Ferenc, Ehmann Bea, Kovács Éva és Vajda Júlia munkáin (*Mutakozás. Zsidó Identitás Történetek*. Múlt és Jövő, Bp., 2002.) kívül csak elvétve fordult elő a biografikus elemzés módszereinek alkalmazása. Ennek is köszönhető, hogy Magyarországon – a módszer viszonylagos ismeretlensége miatt – alig érzékelhetők azok a különbségek, amelyek a nemzetközi tudományos életben az élettörténeti emlékezet kutatását elválasztják az *oral history*tól. A módszer hazai alkalmazói ezért sokkal intenzívebben kapcsolódnak be a nemzetközi tudományos diskurzusokba, mint a hazai tudományos életbe. Kovács Éva is megjegyzi, hogy a személyes emlékezet gyűjtése és archiválása korántsem marad el annyira a nemzetközi gyakorlattól, mint az elemzése. A kötetből megismerhető módszertani újítások a hazai emlékezetkutatást is interpretatív irányba terelhetik.

Az élettörténet elbeszélése során az interjúkészítő az elbeszélőt elsősorban és kizárólag abban segíti – „lehetőleg nem verbális eszközökkel, hanem figyelmünkkel, buzdító tekintetünkkel, azaz az elbeszélés együttérző, ám néma követésével” (337. old.) –, hogy szabadon elmesélje élettörténetét. A második szakaszban

(narratív utánkérdezés) sem tehet fel eldöntendő – az angol és német nyelvben egyszerűen csak W-vel jelölt kérdéseket (hol, mikor, kivel, miért?) – kérdéseket, mert azokra nem elbeszéléseket, hanem csak adatokat, értékeléseket kap. Ezzel igyekszik elkerülni azt a csapdát, hogy ő maga befolyásolja a történet menetét, szemben az *oral history* néhány művelőjével, akik maguk is elismerik, hogy a történeteket az elbeszélővel együtt hozzák létre. Ennek a kérdezősködésnek a célja a részletesebb elbeszélés ösztönzése, nem pedig a kiegészítés. Az elemzés ennek nyomán a narratív konstrukciók egységének elemzésére, az elbeszélés módjainak megértésére irányul. Emiatt az identitáskonstrukció vizsgálata egyenesen következik a narratív stratégia választásának mikéntjéből.

A tanulmánykötet „töredezett-sége” – akárcsak a találó borítóé – az élettörténetek egységes keretbe foglalásának megvalósíthatatlanságából fakad. A Kádár-korszak emlékezte (tükre) korántsem ép. A töredezett-ség a rendszerváltás során keletkezett, azoknak az identitáspolitikáknak az eredményeképp is, amelyek a Kádár-korszak óta élnek tovább. Ráadásul a tanulmányok egy részéből kiderül, hogy alig-alig hozott a személyes sorsok elbeszélésében változást a rendszerváltás, inkább az önreprezentáció lehetősége adatott meg. (Kérdéses persze, hogy ugyanez lett-e volna az eredmény, ha nem társadalmi szervezeteken keresztül érik el az elbeszélőket a kutatók.) A korszak kommunikatív emlékezte nem foglalkozható egységes keretbe. A rendszerváltás során reprezentált társadalmi csoportok emlékezte azonban eltérő mintákat követ, amelyeket az emlékezet és a felejtés különböző formái teremtenek meg. Az identitásstratégiák ebben a töredezett múltban keresnek olyan fogódzókat, amelyekre az egyén felépítheti saját, töredezett énképét, élettörténetét. Akiknek pedig részben megadatott a felejtés – mint például Zombory Máté kiváló tanulmánya szerint a második és harmadik generációnak –, azoknak a Kádár-korszaktól és a rendszerváltástól kevésbé függő identitások újrafelfedezése is lehetséges.

A Kovács Éva által szerkesztett tanulmánykötet mérföldkő a magyarországi emlékezetkutatás történetében, mivel elsőként alkalmazza az élettörténeti elbeszélés (élettörténet-kutatás) eredményeit a Kádár-korszak és a rendszerváltás viszonyának megértésében. Külön értéke, hogy a módszertanilag következetesen, tudatosan vállalja a formában is megjelenő töredékességet, nem kíván szintetizálni egy olyan tudást, amely nem szintetizálható (szemben számos, „nagy szintézisre” törekvő szerző igyekezetével). A kutatás buktatói az út járatlanságából is fakadnak. Mindazonáltal a módszer alkalmazhatóságát is jól bizonyítják a megjelenéséig hosszú utat bejárt kötet tanulmányai. Az emlékezeti munka még éppen csak elkezdődött, hiszen – ahogy azt Kovács Éva megfogalmazza – „egy aktív felejtési folyamat közepén járunk”.

HORVÁTH SÁNDOR

Tomka Béla: A jóléti állam Európában és Magyarországon

Corvina Kiadó, Bp., 2008. 116 old., 1990 Ft (Corvina Tudástár)

Aki járt már francia könyvesboltban, annak csak egy sorozat juthat eszébe a *Corvina Tudástár* sorozat puha fedelű, kikalakú, ismeretterjesztő kötetkéiről: a *Que sais-je?*

Habár az ember saját szakterületén túli címek önmagukban néha furcsák vagy ezoterikusak (*A hettiták; A DNS a büntetőeljárásban; A luxus*), a Fnac (Fédération nationale d'achats des cadres) polcán sorakozó, összességében több mint háromezer cím, borges-i örömmel tölt el minden Párizst járó könyvmolyt: ki tudna ellenállni az emberi tudás szinte mindenki által elérhető nagy enciklopédiájának, kicsi darabokban, hozzáértők tollából, referenciákkal megtűzdelve!

Az idők persze változnak: a mindent tudni vágyóban ma már ugyanez az érzés inkább a Wikipédia hiperlinkjeire kattintgatva gerjed.

A *Magyar Tudástár* néhány tucat eddig megjelent darabja (*Kína rövid történetétől a Közvélemény-kutatáson és a Bioklímán át Az agyig* – a sorozatban megjelent címek teljes listáját hiába kerestem a kiadónak a könyvben is feltüntetett honlapján) e nagyszabású műfaj meghonosítására még alkalmatlan. Félek, az egész műfajról lekéstünk. Valahol persze el kell kezdeni, de ha kiadóigazgató lennék, vagy tudományos ismeretterjesztést támogató hatóság, akkor a világháló korában a kicsiny magyar nyelvű piacra aligha támogatnám egy ilyen sorozat beindítását, inkább a magyar Wikipédia fejlesztésébe vagy épp a meglévő tananyagok, tankönyvek széles körű, ingyenes, internetes elérhetőségébe investálnék.

Ha a sorozat szerkesztője lennék, akkor olyan témákkal igyekeznék indítani, amelyek *egyrészt* általános érdeklődésre tartanak számot, *másrészt* még nincs róluk a könyvtár polcáról levehető, hasonló mélységű, jól használható és viszonylag friss magyar nyelvű irodalom.

Ami az első megfontolást illeti: a jóléti állam mint téma telitalálat. A csupán a rendet és a honvédelmet garantáló „éjjeliőr-állammal” szembeállítható, polgárai jólétéről gondoskodó, szociálisnak is mondott állam koncepciója először Bismarck reformjaival jelent meg Európában, hogy aztán a XX. század második felére Nyugat- és Észak-Európa kiterjedt – a nyugdíjasokról, a munkanélküliekről és a betegekről, továbbá az oktatási szféra szinte egészéről alanyi jogon való gondoskodást felvállaló – jólétiállam-fogalma büszkén vállalt vívmányként vonuljon be az európai nyelvek szókincsébe.

Az állam feladatainak ez a megközelítése nem valamiféle skandináv unikum: a költségvetés szociális célú kiadásainak aránya 1990-re már minden jelentős nyugat-európai országban, még Svájcban is meghaladta a GDP húsz (Svédországban negyven!) százalékát.

A társadalomtudományokat – politikatudományt, közgazdaságtant, jogot – tanuló diákot, az újságíró, a közügyeket figyelemmel kísérő laikust egyaránt érdekelheti, mit is takar pontosan ez a gyakran pörölyként lenge-

tett megnevezés, mely nem tartozik egyik klasszikus diszciplína alapfogalmi közé sem. Ránk fér tehát egy alapos, pontos ismeretterjesztő munka, amiből puskázhatunk, ha a jóléti állam a téma.

Miért érdekes ez nekünk, most, magyarul? A szocialista országok a rendszerváltásig egy átfogó, de a nyugat-európaiktól alapjaiban különböző, az állami vállalatok munkáltatói szerepén alapuló szociális ellátórendszer működtettek. Ez nyilván tarthatatlanná vált a magántulajdonon alapuló gazdaságban. Az átállás azonban nem mindenütt sikerült: több helyütt, Magyarországon is, a közoktatás, a szociális ellátó és a nyugdíjrendszer alapelveivel kapcsolatos meg-megújuló viták és mélyreható változtatások azt sugallják, máig nem tisztázódott, hány és milyen jóléti szerepeket várunk el az államtól. Épp ezért fontos, hogy tudjuk, milyen pályákon milyen jellegű rendszerekhez jutott el Svédország, az Egyesült Királyság vagy Ausztria.

Ezeknek a pályáknak és megoldásoknak a tanulmányozásából az is kiviláglik, hogy a legújabban a közbeszédben unos-untalan hajtogatott vélekedés, mely szerint a szociális támogatásokat csak rászorultsági alapon szabad adni, messze nem annyira megkérdőjelezhetetlen, mint sürgetői láttatni szeretnék.

Ami a fenti második szempontot illeti, hogy tudniillik van-e a témában már hasonló, az alapos ismeretterjesztés igényével született, összefoglaló mű magyarul, nos, ott baj van: egy évtizeddel ezelőtt, Csaba Iván és Tóth István György szerkesztésében már megjelent a jóléti állammal kapcsolatos, fontos cikkek magyar fordításaiból összeállított kötet (*A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris, Bp., 1999.) A kérdés tehát úgy merül fel, mennyivel jár jobban Tomka Béla olvasója, mint az, aki Csaba Ivánék harmincoldalas bevezető tanulmányából és az utána következő cikkekből tájékozódik?

Tomka munkájának kétségtelen előnye, hogy időben hosszabb időszakot ölel fel: legfrissebb adatai 2001-esek, bár tény, hogy a legtöbb bemutatott időszakor nála is megáll a kilencvenes években.

A könyv nagy részében azt kapjuk, amit várunk: a modern szociálpolitika kialakulásának, intézményeinek, klasszikus tipológiájának bemutatását. A különböző elméletek és kritikák ismertetése is pontos. Tehát összességében alapos, részletes intézmény- és eszmetörténeti összefoglalóval van dolgunk.

Tomka Béla beilleszt könyvecskéjébe egy olyan fejezetet is, melynek nyoma sincs Csaba és Tóth bevezetőjében. Itt azt vizsgálja, válságba kerültek-e, leépülőfélben vannak-e Európában a jóléti államok az ezredforduló után (arra a megállapításra jut, hogy lényegében nem). Ha a legkeményebb támadást, Margaret Thatcher harcos jólétiállam-ellenes retorikáját összevetjük azzal, milyen keveset változott a brit állam szociális szerepvállalása az ő miniszterelnöksége idején, akkor az elmúlt húsz évét inkább a jóléti állam konszolidálásaként, mintsem leépítéseként érdemes interpretálni. Ugyancsak igazza lehet Tomkának abban, hogy az előregedésre sem a jóléti állam leépítése a válasz, és az államok globális gazdasági versenye sem vezet törvényszerűen a szociális rendszerek felszámolásához.

Tomka Béla persze társadalomtörténész, míg Csaba és Tóth közgazdász-szociológus. Tomka leíróbb, történetibb, hivatkozásai között alig van egy-két „kemény” közgazdaságtani mű; Csabáék inkább a jóléti állammal kapcsolatos legfontosabb közgazdaságtani, politikaelméleti fogalmakkal, összefüggésekkel foglalkoztak. Még egy apró különbség, hogy Tomka nagyon komolyan veszi, amikor a címben azt ígéri, hogy csak az európai országokkal foglalkozik; Csaba és Tóth viszont nem hagyta ki az USA-t és Ausztráliát sem az OECD adatsoraiból.

Egy jól szerkesztett, informatív ismeretterjesztő kötetten nehéz a recenzensnek fogást találnia, mert az aligha érdekl az olvasót, hogy a 71. oldal második bekezdésével szemben felmerül a post hoc ergo propter hoc tévkövetkeztetés gyanúja.

Álljon itt mégis egy kritikai megjegyzés. A szerző a könyv végére biggyeszt egy igen problematikus fejezetet is, mely a magyar jóléti állam alakulását igyekszik bemutatni a rendszerváltás-

tól gyakorlatilag máig. Bár nyúlfarknyi eseménytörténeti összefoglalója megállja a helyét, szerintem elfogadhatatlan műfaji hibát követ el, amikor nem állja meg, hogy ne fogalmazzon meg a könyvben egy kellően alátámasztatlan hipotézist. Ez arról szól, miért jelennek meg rendszeresen a liberális indíttatású, a szociális ellátórendszer rászorultságalapú átalakítását szorgalmazó szándékok Magyarországon. A recenzens messzemenően nem ért egyet Tomkának a kérdés jelentős közgazdaságtani irodalmát figyelmen kívül hagyó válaszával, mely szerint mindenről a társadalmi tőke alacsony szintje tehet. Ha tippelni kellene, én inkább az államtól várt szolgáltatások terjedelme és az állami működést hatékonyabb irányba terelő mechanizmusok hiánya között feszülő, költségvetési válságokban testet öltő ellentétben keresném a magyarázatot. De maga a vitathatóság a lényeg, a műfaji kisiklás: az ismeretterjesztésnek a tudomány berkeiben már elfogadott tudást kell a nagyközönség számára elérhetővé tennie, Tomkának ez a társadalmi tőkével (*social capital*) kapcsolatos elmélete pedig még messze nincs a szakmai megkérdőjelezhetlenségnek azon a fokán, hogy helye lenne egy tudományos ismeretterjesztő jellegű könyvben.

A recenzens verdiktje: aki magyarul, gyorsan tájékozódni szeretne arról, mi is az a jóléti állam, Tomka Béla korrekt könyvecskéjéből kiválóan megteheti; aki a releváns társadalomtudományokba beágyazott esszét szeretne olvasni ugyanerről, s utána egy sor egyszerű cikk fordítását, az a tizévesnyi avulás dacára is inkább az Osiris tankönyvét forgassa; aki pedig a mai magyar szociálpolitika dilemmáiban akar álláspontot kialakítani, az nem ússza meg, hogy átrágja magát Ferge Zsuzsa, Szalai Júlia, Kornai János, Bokros Lajos, Augusztinovits Mária, Gál Róbert Iván és mások könyveincikkein, és maga mérlegelje a magyar állam kívánatos szociálpolitikájáról, nyugdíj-politikai, egészségügyi és oktatáspolitikai szerepéről folyó fontos és aktuális vitában megfogalmazódó érveket.

Alan Macfarlane Levelek Lilynek

A VILÁG MŰKÖDÉSÉRŐL

Ford. Komáromy Rudolf. Európa Könyvkiadó, Bp., 2009. 400 old., 2900 Ft

Alan Macfarlane az angolszász történeti antropológia egyik élő klasszikusa. Első könyve (*The Family Life of Ralph Josselin: A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1970.) a magánélet forrásainak, az önéletrajz történeti felhasználásának teljesen újszerű, nagy sikerű alkalmazása volt. Ugyanabban az évben jelent meg egy másik könyve is (*Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*. Routledge and Kegan Paul, London, 1970.), mely mérföldkőnek számít a kora újkori boszorkányüldözések történetével foglalkozó szakirodalomban – mivel a „boszorkányvadász szociológiájának” vizsgálatával elsőként kérdezett rá a boszorkányüldözés társadalmi, pszichológiai és kulturális okaira.

Macfarlane képzettségét tekintve antropológus, aki először Nepálban végzett kutatásait (*Resources and Population: A Study of the Gurungs of Nepal*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.) követően az angol történelmet is olyan szemmel vizsgálta, mintha egy távoli földrészről érkezve csodálkozna rá saját kultúrájának történeti különösségeire. Ezért tudta a boszorkányüldözés esetében hasznosítani a téma gazdag antropológiai irodalmát. Részt vett egy történészekből, demográfusokból, antropológusokból álló kutatócsoportban is, melynek jelentős szerepe volt a történeti kutatás megújításában, s eredményeit a *Reconstructing Historical Communities* (ed. Alan Macfarlane with Sarah Harrison and Charles Jardine. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.) című tanulmánykötetben adta közre. Ezután egy érdekes, polemikus könyvben cáfolta az antropológusoknak-néprajzosoknak a történeti közösségekbe vetett hitét (*The Origins of English Individualism: The Family,*

Property and Social Transition. Blackwell, Oxford, 1978. magyarul: *Az angol individualizmus eredete*. Századvég, Bp., 1993.). A családtörténetről szól antropológiai nézőpontból *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction 1300–1840* (Blackwell, Oxford, 1987.) c. könyve. Ugyanabban az évben jelent meg *The Culture of Capitalism* (Blackwell, Oxford, 1987.) c. könyve is. Emellett antropológusként is végzett további terep-kutatásokat Indiában (*The Nagas: Hill Peoples of Northeast India. Society, Culture and the Colonial Encounter*. Thames and Hudson, 1990.) és Japánban (*The Savage Wars of Peace: England, Japan and the Malthusian Trap*. Wiley-Blackwell, London, 1997.). Japánhoz visszatért legújabb könyvében is (*Japan through the Looking Glass. Profile*, London, 2007.). A modern világról alkotott összbenyomását két könyvben is összefoglalta: *The Riddle of the Modern World: Of Liberty, Wealth and Equality*. Macmillan, Basingstoke, 2000.; *The Making of the Modern World: Visions from the West and East*. Palgrave Macmillan, 2002.), de figyelme kiterjed látványosan apróbb témákra is: írt könyvet az üveg világtörténetéről (*The Glass Bathyscaphe: How Glass Changed The World*. Társ szerző: Gerry Martin. Profile, London, 2002.) és a teáról (*Green Gold: The Empire of Tea*. Társ szerző: Iris Macfarlane. Ebury Press, 2003.) is. Munkásságáról jól tájékoztat honlapja: www.alanmacfarlane.com.

Mindez nem érdektelen a most magyarra fordított, először 2005-ben megjelentetett könyv megítéléséhez, mely élete legnagyobb könyvsikere lett. Alan Macfarlane, aki jó néhány éve izgalmas életmű-mélyinterjúk sorozatát készítette tudós kollégáival (melyekből többtucatnyit közzétett honlapján, valamint a YouTube-on), nyilván sokszor feltett hasonló kérdéseket saját magának is. Elhatározta, hogy könyvbe – pontosabban 30 levélbe – foglalja mindazokat az életbölcseéseket, amelyeket történelmi-antropológusi munkásságára támaszkodva örökül kívánna hagyni szeretett tízéves unokájának, Lilynek – hogy majd később, 17–18 évesen tanulmányozhassa őket. „Hiszen nem leszek itt az örökkévalóságig”

– mondja Macfarlane. Az első sorától az utolsóig megható szeretettel és felelősséggel eltöltött könyv lett az eredmény, melyben egy társadalomtudós végiggondolja mindazt, amit fontosnak tart elmondani a világról, az emberekről. Montaigne vagy La Rochefoucauld bölcsessége juthat az olvasó eszébe.

A könyv annak magyarázatával kezdődik, miért is írja ezeket a leveleket. Antropológusi szemlélettel utal rá, hogy egy földönkívüli miért tekintené furcsának, nehezen kiismerhetőnek, ellentmondásosnak az emberek viselkedését, azaz miért van nagyon is nagy szükség magyarázatra ott is, ahol azt hinnénk, minden magától értetődő. Végiggondolja, kinek is magyaráz: leírja az érdekes beszédhelyzetet. Lily unokája nem verrokona: felesége korábbi házasságából született lányának lánya – tehát kapcsolata vele nem adott, hanem egy intenzív, személyes, érzelmi kötődés. Mindez jó kiindulópont ahhoz, hogy – ismét antropológusi nézőpontból – az életkor, a nem, a rokonság oldaláról közelítse meg a tágabb világ kérdésköreit.

A könyv tematikája (szerelem és barátság, erőszak és félelem, hit és tudás, hatalom és rend, önmagunk és mások, élet és halál, test és elme) felér egy rendszerzett filozófiai összefoglalás vázlatával, mely magába építi a pszichológia, a szociológia, az antropológia és a politikatudomány kérdéseit. Macfarlane életművét szemügyre véve olvasás nélkül is elhihető, hogy e kérdésekre érvényes, fontos, a szaktudomány által is megfontolandó válaszokat ad. Könyvét egyedivé igazán izgalmassá azonban az teszi, hogy képes mindezt egy tizenéves gyerek számára érthetően, élvezetesen, és egyúttal személyes-irodalmi hangvétellel közölni. Próbálja megmagyarázni, miért van annyi nehézség, baj a családokban, hogy „a szerelem a szabadság ígéretét hordozza, az élet mélyebb értelmét, talán az elvesztett paradicsomi ártatlanság visszazsírását is” (63. old.), és hogy milyen jelentős dolog az egyenrangúságra épülő barátság.

E témákkal történészként, tudósként is foglalkozott Macfarlane, a házasság és a szerelem kérdéseiről történelmi-antropológiai elemzést készített, nap-

lókat elemzett. Igazi érdeklődési területére azonban akkor jut el, amikor az erőszak és a félelem problémájával szembesül. Szükséges-e az erőszak? – teszi fel a kérdést, és a válaszban Lily hallhat Darwinról, az állatok egymás közötti, az ember és az állatok közötti, a családon, a közösségeken belüli és az állami erőszakról, a háborúról. Amikor az kerül sorra, hogy megértjük, miért vádaskodnak egymás ellen az emberek, mi a rosszakarat, miért hisznek a boszorkányokban, Macfarlane elérkezik ahhoz a témához, amelynek újszerű megközelítése az 1970-es években világhíressé tette. Erről szóló, már említett munkája jól szemléltetheti, mi minden van a Lilynek adott tízoldalas összefoglalók mögött.

„A boszorkányság zárt világ. Alapfeltevései belülről kétségbevonhatatlanok. Régen szinte mindenki hitt a boszorkányok varázsserejében. Ha mégis akadt kételkedő, akkor vagy boszorkánysággal vádolták, vagy úgy gondolták, hogy boszorkány kerítette hatalmába. Nagyon hasonló ez sok más zárt rendszerhez, amelyről már valószínűleg hallottál, például a kommunizmushoz. Jórészt magyarázatot ad a világ szenvedéseire. Minden újabb esemény tovább fokozza az erejét. Igen vonzó az olyan emberek szemében, akik kinkeseremben tengődnek.” (116. old.) Az efféle – Macfarlane tanárainak, a brit társadalom-antropológia klasszikusának, Edward Evans-Pritchardnak a nézeteit visszhangzó – összefoglalások után két-három oldalban elmondja azt, amivel az angol kora újkori boszorkányüldözések történeti vizsgálatát forradalmasította. Bemutatja, hogyan kerülnek a történelmi közösségek leszakadó, segítségre szoruló tagjai (özvegyek, kéregető öregasszonyok, szegényebb szomszédok) olyan helyzetbe, hogy a módosabbak ne csak felmondják az őket korábban megtartó szolidaritás normáit, hanem egyúttal bűnbakká is kiáltják ki őket. Ha valaki tiltakozni, átkozódni mer a megtagadott segítség miatt, akkor a titkos, mágikus bosszú szándékával is gyanúsítható, és mindenféle bekövetkezett „rontás” a számlájára írható. „Varázstalanított” lett-e a világ? – teszi fel Macfarlane a kérdést Max Weberre utalva, és bemutatja, hogy szerte a

világon, nemcsak Nepálban, Afrikában, de Európában és Amerikában is tovább él, sőt a *New Age* vagy Harry Potter jegyében új erőre kap a mágikus világkép. De a kulturális-vallási okoknál még fontosabbak a társadalmi-pszichológiai tényezők: „A hajdani nagy boszorkányüldözések hátterében rejlő indulatok és félelmek mindmáig velünk maradtak. Napjainkban is bocsátkozunk efféle »boszorkányvadászatba«, jóllehet alanyai most kommunista- vagy terrorista-gyanús elemek. Így hártjuk el a felelősséget. Kevésbé furdal a lelkiismeretünk, ha úgy fordulunk el az éhezőkől és reményvesztettektől, hogy közben őket hibáztatjuk saját helyzetükért, tengődjenek akár saját lakóhelyünk utcáin, akár a fejlődő világban.” (121–122. old.) A terroristák elleni harcot bemutatva (ne feledjük: Bush korszakában született a könyv), felteszi a kérdést: „Véget érhet-e valaha a gonosz elleni küzdelem?”, és egy korábbi amerikai elnök, Franklin D. Roosevelttel szavaival válaszol: „Az egyetlen, amitől félnünk kell, maga a félelem.” (134. old.)

A gondolatmenet további magaslatokra vezet: Lilyt: Kicsoda Isten? Irányíthatjuk-e a szellemi világot? Jó-e a tudás, vagy veszélyes, kártékony is? Rombolhatja-e az oktatás a tudást? Mi a demokrácia, működik-e, van-e haszna a bürokráciának, igazságos-e az igazságszolgáltatás? Mi az egyenlőtlenség, miért kell az embereknek annyit dolgozniuk? S miért vagyunk betegek, miért halunk meg? Legyenek-e gyerekeink, mi a szexualitás, milyen értékek foglalják el a gondolkodásunkat? Mi végre vagyunk itt a Földön? Az élet kis és nagy kérdései – megindító személyességgel, imponáló bölcsességgel és a háttérben mindazokkal a könyvekkel, amelyekben Macfarlane ugyanezeket a problémákat a tudomány nyelvén és fogalomkészletével tárgyalta.

Befejezőként két mondatot a fordításról. Minthogy nagyon szerettem az angol eredetit, árgus szemekkel olvastam, sikerült-e a látszólag egyszerű, mesészerű levelekben a mögöttük rejlő bonyolultabb szakmai terminológiát eltalálni. Nem találtam hibát – sikerült; gratulálok Komáromy Rudolfnak.

KLANICZAY GÁBOR

Georges Banu: A felügyelt színpad

Ford. Koros Fekete Sándor. Koinónia, Kolozsvár, 2007. 184 old., 1850 Ft/ Lei 15,26

Georges Banu az Université Paris III (Sorbonne Nouvelle) tanára, színikritikus, az „irodalmi kritika” neves képviselője (vö. Jákfalvi Magdolna: Színházelmélet és a critique littéraire. *Színház*, 2008. 10. szám, 60–62. old.). Magyar fordításban immár két kötet jelent meg a kolozsvári Koinónia Kiadó gondozásában. Egyik sem tanulmánykötet: míg a *Színházunk, a Cseresznyés kert* alcíme szerint „egy néző feljegyzései” a *Cseresznyés kert* előadásairól, *A felügyelt színpad* műfaját „inkább esszéként” jelöli meg a szerző (9. old.).

Az írások önéletrajzi jellege folytán Georges Banu saját szövegeinek hőse. *A felügyelt színpad* a megszerkesztettség és a teljesen szabad forma között egyensúlyoz. Tagolása igazán szigorú, mondhatni tradicionális: a szent és profán felügyelet kérdésével foglalkozó bevezető rész és az ellenőrzés mindenütt jelenvalóságáról Deleuze nyomán gondolkodó befejező rész között három markáns tematikus egység kap helyet. Az első (*Min-ták*) a felügyelet különböző típusainak szentel egy-egy fejezetet; a második (*Művek*) e típusokra sorakoztat fel irodalmi és színházi példákat; a harmadik (*Gyakorlati eljárások*) pedig a felügyelet berendezéseiről ír – egyaránt ide értve a cenzúrát és a színpadon elhelyezett kamerákat, tükröket. A meglehetősen rövid fejezetek mindegyike egy-egy esszé, amelyben a színházi/színpadi szövegekről, rendezésekről alkotott kritikai vélemény, nézői impresszió keveredik a szerző személyesen megélt vagy családi anekdotáival.

A szövegekben megfogalmazódó célok, műfajok és pozíciók nem választhatók el azoktól az önreflexív eszmefuttatásoktól, amelyekben Banu saját köztes gyakorlatát személyes határhelyzetével kapcsolja össze, azzal, hogy emigráns és kritikus: „Mi egyéb volnék én, mint egy kiforratlan

író, és egy félig-meddig teoretikus? A kettő közötti hasadékban leledzem – és szövegeim ennek a kényelmetlen helyzetnek a jeleit viselik magukon. E kettős csalódásból kifolyólag folytatom tovább az írást. Erre vállalkoztam: úgy írni, hogy közben ne álljak sem egyik, sem a másik oldalra, hogy mindig a gázló közepén járjak, az életrajzság és az elméletiség között feszülve. Olyan néző vagyok, aki folyton a színpadon tartja szemét, hogy felismerje a személyes események lehetőségeit, amelyek során a művészet tapasztalattá alakul át. Ez annyit jelent, hogy az ember nem egyszerűen önmagából kiindulva ír, hanem abból az önmagából kiindulva, akit a színpad erői megtermékenyítettek.” (12. old.)

Miben különbözik a nézőétől a színházkritikus köztes, bizonytalan helyzete? Banu szerint a néző „éjjeliőr”, a kritikus pedig „figyelő”. A nézői figyelem az ügyelős kifejezetten pozitív, szinte gondoskodó aktusát idézi meg; a kritikus figyelme viszont a felügyelő *voyeur*-pozíciójával, perverz helyzetével él (vissza), amennyiben a rendezést akarja leleplezni, és elhajlásokat keres. Így a színpadon megnyilvánuló felügyelet a nézőtérrel megkettőződik, gyanús élvezetet kelt, valamiféle ferde nézésre buzdít, hozzáad a színpadi teatralitáshoz. Ezt a felügyeletet Banu profán felügyeletnek tekinti, olyannak, amelyben a résztvevők között „világi”, hatalmi viszony van. A kötet ebből a – foucault-i és deleuze-i ihletésű – hatalom- és ellenőrzés-elképzelésből indul ki, és a befejezésben ide is jut vissza. A színházi felügyelet azonban nem azonos magával a profán felügyelettel, annak képe csupán, „a kezdetleges felügyelet” (24. old.). A nézők ebben a helyzetben jól értesült tekintetüknek köszönhetően felforgató erejű többlethatalomra tesznek szert, ami a (társadalmi) ellenállás forrása lehet, ha láthatóvá teszi azokat a felügyeleti rendszereket, amelyek a színházon kívül is működnek.

A nézői és a kritikai felügyelet ezen megkülönböztetése igazán a kötet elején fontos, a továbbiakban problémamentesen összekeveredik, például az olyan kifejezésekben, mint a „nézőszakértő” vagy a „felügyelő néző”.

A tét e kezdetleges felügyelet működésének értelmezése lenne, pontos-

sabban az erről való elmélkedés. Mivel Banu először a felügyelet típusait sorolja fel, majd bemutatja, hogyan működhetnek ezek a színpadon, a kötet akár úgy is olvasható, mint ami a színházi felügyelet általános elméletétől az egyre konkrétabb, gyakorlati, rendezői kérdések felé tart. A szerkezet ezt sugallja, maguk az esszék nem. A felügyelet típusainak és a színdaraboknak az elemzése azonos érvelést használ, sőt sokszor azonos érveket és példákat is, így sok az ismétlődő gondolat. A tanulmánykötetet idéző kötet szerkesztés konfliktusba kerül az esszé formájával, és ellentmond annak a többször hangsúlyozott szándéknak, hogy ez a könyv semmiképpen sem értekezés (ezért nincsenek lábjegyzetek sem). A következőkben megpróbálok arra rámutatni, hogy a könyv különböző egységei miképpen olvashatók mégis egybe.

A felügyelet és ügyelet kettőssége a *Felügyelet, megfigyelés, voyeurizmus* című fejezetben jut először nagyobb térhez. A felügyelet itt magasabb rendű ügyeletet, intenzívebb éberséget jelent, mely túlzóvá, agresszív válik, célja pedig a védelem. Ennek ellenére az ügyelő és a felügyelő közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, hiszen aki felügyel, az gyanús, talán ellenségesnek tekinti azt, akit megfigyel. Az ügyelő számára a veszély nyilvánvaló, a felügyelő viszont kiaknázza a veszélyt, él vele, és a megfigyelt viselkedésétől függően használja. Tehát nem mindegy, hogy kit nézünk, a felügyelet és a megfigyelés ebből a szempontból is más-más jelentést hordoz. A megfigyelés semleges, elvileg nem részrehajló, ha viszont mégis azzá válik, már felügyeletről beszélünk.

Talán ebből is látható, hogy a felügyelet szót Banu rendkívül tág jelentéssel használja, ám a „terminusnak” erre a bizonytalanságára reflektál is. Mint írja, a felügyelet jelentésköre kiszélesedett, és nemcsak az ún. integrált felügyeletre vonatkozik, amit a totalitárius rendszerek gyakorolhatnak, hanem a belsővé tett felügyeletre, az önuralomra is. Ennek igazolására nem színházi példát hoz, hanem a testsúly kontrollját és a saját testtel kapcsolatos ambíciókat, amelyek az én tárgyiasítását reprezentálják: a felügyelethez minimum két

énre van szükség, ezért kettőosztjuk önmagunkat, hogy a felügyelet jegyében büntessünk vagy védelmezzünk. Az önuralmat Banu önmagunk elemzéseként értelmezi, a saját énünkbe és testünkbe való behatolásként. Ebből a szempontból érthető meg, miért kerül a kiterjesztett felügyelet tárgyalásakor az önuralom mellé a voyeurizmus. Az utóbbi annyiban felügyelet, hogy szintén kettős struktúrára alapszik, nem semleges, és Banu szerint nem is öncélú. A felügyeletnek és a voyeurizmusnak azonban más-más a célja. A voyeurizmus a másik testének a megfigyelése, erotikus vágy vezet, és idegen intimitásba akar behatolni.

A későbbiekben ez a szál megszakad a szövegben, és a testiség helyett a nézés, a biztonságos bámulás perverziója válik hangsúlyossá. A felügyeleti berendezésekről szóló utolsó részben esik szó a tükrökről és a kamerákról (*Tükrök és átlátszóság; Archaizmus és új technológiák*), amelyek a színházban manifesztált teszik, hirdetik, a nézőnek megadják az illetéktelen nézés örömét. „Ahol a cél a láthatatlanul látás, befurakodni és kilesni a másik intimitását, ott szükség van a tükörré.” (156. old.)

A felügyelet különböző jelentésmezői ebben a kötetben tehát könnyen átcsúsznak egymásba. A legtöbbször azonban azt hangsúlyozza Banu, hogy a felügyelet célja a felügyelő észrevétlensége, hogy anélkül lásson vagy halljon, hogy ő maga látható lenne. Mindez azzal jár, hogy a felügyelet a titkoktól fosztja meg „áldozatát”.

A titok abban a felügyeleti formában sérül leginkább, amelyet Banu tüntető felügyeletnek nevez. A kötetben ehhez a felügyeleti formához kanyarodnak vissza legtöbbször az esszék. A tüntető felügyelet anélkül nyilvánvaló, hogy látszana; tüntető, mert odaértett jelentőségével letaglóz, áttetszővé teszi a falakat. Megszünteti az autonómiát, beszűkíti a mozgási lehetőségeket, megfélemlít. Ezzel a közösséget megfélemlítettek és lázadók táborára osztja, amit Banu Racine *Britannicus* című drámájával példáz. A láthatóan a totalitárius felügyelet allegóriájaként olvasott, nézett *Britannicus*, illetve a diktatúrákra adható színházi válasz Banu számára az alapvető kérdés. A

totalitárius felügyeletről szóló szövegrészekben össze is keverednek a különböző társadalmi, színházi, irodalmi színterek és élmények. „A totalitárius felügyelet az értesülések begyűjtésén túl – és ez még rosszabb – átalakítja a viselkedést, beavatkozik a sorsokba. És a teremben ülő néző végignézi ezt a katasztrófát. Egyidejűleg látja, hogyan alkalmazzák a stratégiát, és milyen hatásai vannak. Így követjük végig Nérót, akinek napvilágra került cselekedetei egyformán befolyásolják udvartartását, és minket, szemtanúkat. Színházi nyelven annak a jelenetnek a megfelelőjével szembesülünk, amikor egy kommunista vagy náci hatalom a kinzást nemcsak a vallomás kicsikarása végett használja, hanem elsősorban azért, hogy megrendítse a másik emberbe, a feddhetetlen társunkba vetett bizalmat.” (109–110. old.)

A *Megcsonkított kölcsönösség* című esszében Banu visszatér a voyeurizmus problémájához. Abból indul ki, hogy a felügyelet társas, legalább két ember kell hozzá, ám az egyik rejtőzködik. A felügyelet borzalma vagy kegyetlensége ebben a megcsonkított, sérült kölcsönösségben áll: „ketten vagyunk anélkül, hogy ketten volnánk, a másik elvonja, álcázza, elrejt magát, és mégis, a felügyelt tudja, hogy ott van. A másik oldalon, a széleken, mindig láthatatlanul – akár egy isten, akinek láthatatlanul is mindenütt jelenvaló állapotát bitorolja.” (51–52. old.)

Erre a felügyeletre Jean Genet *Az erkély* című darabjának elemzésével ad példát, amelyet a benthami Panopticon színpadi látomásaként, sőt a társadalom metaforjaként értelmez. A darabban a bordélyház madámja gyakorolja azt a groteszk felügyelői hatalmat, amely a mindent látó szent felügyelet fonákja. *Az erkély* Irma asszonyának kedvenc tárgya a tükör, amely itt egyszerre az élvezet és a felügyelet tükré. A bordély az a hely, ahol az élvezet és a büntetés összekapcsolódik; a mindent megmutató tükröket a Panopticon körköröségének felelteti meg. *Az erkély*ben megjelenő felügyelet így mindenütt jelenvaló, a legkevésbé sem kölcsönös, voyeur jellegű és gyakran szadista.

Az ellenőrzés mindenütt jelenvalóságáról megfogalmazott gondolatok a kötet zárásában is megismétlődnek,

amelyben Deleuze nyomán az anonim és állandósuló felügyeletről esik szó. Banu az ellenőrzést puha felügyeletnek tekinti, melynek a megelőzés a célja. A kötetben tárgyalt felügyeleti formáktól a mozi és a színház különbségének analógiájára választja el, egyébként nem egészen megnyugtató módon. A film és a színház közötti technológiai eltérés az, ami szerinte a színház sajátjává teszi a jelen idejű, közeli és testi felügyeletet, mely személyes, bensőséges és közvetlen.

Banu expresszív esszéit is ezekkel a jelzőkkel illethetnénk. Mindenképpen kimozdítanak a kortárs hazai diskurzusból mind referenciáikkal, mind a körkörös, ismétlődő, Bataille erotikakönyvére emlékeztető érvelésükkel. (Előző magyar nyelvű kötete egyik kritikáját Borgesre emlékeztette, vö. Bodó Márta: *A világ mint kert. Látó*, 2007. 5. szám, 108–110. old.).

A rövid fejezeteknek köszönhetően az amúgy sem hosszú könyv könnyen olvasható, még akkor is, ha hivatkozásai néhol zavaróak, például Foucault *Felügyelet és büntetésének* címe a főszövegben pontatlanul szerepel. A kötet elején a szerző esszét, elmélkedést ígért, és azt, hogy a színházi megkettőzött tekintetből kiindulva átgondolja a néző helyzetét. Ezt az ígérte *A felügyelt színpad* kiválóan teljesíti.

■ KASZNÁR VERONIKA KATALIN

Kerékgyártó Béla (szerk.): Berlin átváltozásai

Előszó: Kerékgyártó Béla. Typotex, Bp., 2008. 352 old., 4880 Ft

A 2004-ben harmadszor megrendezett Berlini Művészeti Biennálé egyik helyszíne a Martin-Gropius-Bau volt, ahol akkoriban szokatlan kiállításba ütköztek a látogatók. A Jesko Frezer és Axel John Wieder által összeállított, *Városi állapotok* elnevezésű „információs csomópont” a megelőző másfél évtizedben rendkívüli ütemben átalakuló Berlin egymástól eltérő képeit, „valóságformáló” reprezentációit ütköztette egymással: a provin-

ciális Berlint és Európa új fővárosát, a szubkultúrák központját és a cégbirodalmat, a divatvárost és a kihalt építészeti terek sivatagát, az alternatív és a birodalmi Berlint. Frezer és Wieder alapgondolata szerint a városi tér újjáépítése elsősorban képek konstrukciója és rekonstrukciója, egyfelől a hivatalos városmarketing, másfelől a város átalakulásáról szóló vita képeinek közvetítésével.

Berlinről nagyon sokféleképp lehet beszélni: az elmúlt húsz évben ez a város minden kulturális terület szereplőinek figyelmét magára vonta. Az építészek és urbanisták a nagy kísérletet, a példa nélküli nagy építkezéseket, a városfejlesztés laboratóriumát látták benne. A társadalomtudományok a város társadalmi-demográfiai átalakulását, az új életmódok kibontakozását, az ambiciózus várospolitika eredményeit, melléktermékeit és kisiklásait követték figyelemmel. A művészek és művészetekkel foglalkozók Berlinben nagyméretű inkubátorra, az egymás mellett élő különböző szubkultúrák melegágyára találtak, az irodalom és a film egyéni és közösségi sorsok valószínűtlen alakulásában lelt inspirációra. A lelkes, kitartó figyelmet fokozta a német állam jól célzott kultúrátámogatási rendszere is: Berlin azt akarta, hogy mindenki róla beszéljen, és mindenki róla is beszélt.

Az építészet- és városelméletekben szokás egy-egy városhoz kötődő iskolákról beszélni. Így vált Párizs, Chicago, Las Vegas vagy Los Angeles egymás után az urbanisztikai diskurzusok csomópontjává, amelyek az adott város jellegzetességeit mint univerzális mintákat előlegezték meg a világ többi része számára. Berlin egyedi történelme miatt más szerepet kapott: a meghatározatlanság, a kontrasztok, az egység, a kontextuson kívülség jelképe lett, amelytől nemigen tudunk tanulni, de ha megismerjük, egy különleges történelmi szituáció részeseivé válunk.

Ennek a történelemnek kíván részeseivé válni a Kerékgyártó Béla által szerkesztett *Berlin átváltozásai*, a Földényi F. László esszékötetei után (*Egy fénykép Berlinből*. Liget, Bp., 1995. és *Berlin sűrűjében*. Kalligramm, Bp., 2006.) az első magyar kísérlet Berlin magyarországi bemutatására, amely

egyaránt foglalkozik a város fizikai terének, politikájának és mitológiájának átalakulásával. Kerékgyártó Béla a korábbi években több építészeti témájú válogatást szerkesztett (Adolf Loos: *Ornamens és nevelés. Válogatott írások*. Terc, Bp., 2004.; *A mérhető és a mérhetetlen. Huszadik századi építészeti írások*. Typotex, Bp., 2000., 2004.; *Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetéről és a városról*. Terc, Bp., 2002.): olyan építészeti szövegek fordításait adta közre, amelyek – bár a XX. század építészelméleteinek nagy hatásválasztékát hordozzák – magyarul nem voltak elérhetőek.

A *Berlin átváltozásai* ezen kötetek sorában bizonyos értelemben szintén fordításnak tekinthető: elsődleges ambíciója vélhetően nem annyira az új tudományos igazságok létrehozása – bár néhány írásban a források magabiztos kezelése és eredeti összekapcsolása izgalmas eredményekre vezet –, hanem a közvetítés a magyar közönséghez. Egy több éven keresztül tartó, szemeszterről szemeszterre formálódó előadás-sorozat keretében tárgyalt témákból állt össze ez a tanulmányválogatás. Az előadás-sorozat maga is tükrözte Kerékgyártó ambícióját: a Műgyetem építészeit és az ELTE esztétái-művészettörténezeit összeeresztő program olyan nyitást a más kulturális területekkel való kommunikációt nem éppen prioritásként kezelő építészoktatás erődítményében, amely a közeljövő építészeti nyilvánosságának fontos tényezője lehet. A könyv tehát csapatmunka, egy többször is elpróbált koreográfiát követ, de még így sem sikerült felnőnie mindegyik szerzőnek a Kerékgyártó által elgondolt kötet koncepciójához.

Az írások enyészpontjában általában a berlini fal leomlása és a megváltozó politikai, gazdasági és társadalmi körülmények közepette újjászerveződő nagyváros áll. Az átalakuló Berlinnel kapcsolatban felmerülő alapvető dilemmák a fővárossá válás, az újjáépítés és a reprezentáció.

A berlini fal leomlása után egyesülő Németország egyik legfontosabb politikai vitája a főváros helyéről folyt; a szövetségi gyűlés 1991-ben – csekély többséggel – megszavazta Berlin fővárossá válását, és ezzel hatalmas változások alapját teremtette meg. Míg a fal

leomlása a félbevágott város kiváltságos helyzetének végét, a két egymással versengő német állam politikai kirakának bezárását jelentette, a fővárosi rang új forrásokat nyitott meg a város fejlesztéséhez: az ingatlancégek pénztárcáját. A politikai funkciók, képviselők és minisztériumok csak 2000-re befejeződő átköltöztetése egy komplett kormányzati negyed és egy parlament létrehozását tette szükségessé, miközben a fal mentén húzódó és hirtelen a város közepére kerülő senkiföldje mágnesként kezdte vonzani az ingatlanfejlesztőket. Berlin az 1990-es évek közepére egyetlen nagyszabású építési területté vált.

Ezeket a fejleményeket mutatja be Kerékygártó Béla két írása, amelyek a könyv gerincét adják, felrajzolva a fővárossá válás és az újjáépítés körül zajló vitákban megfogalmazódó értékek és érvek koordináta-rendszerét. A *Város és emlékezet* című írása az, ahol az elemzői optika leginkább kitágul: a háború, illetve a fal előtti épített múlt-hoz való viszonyt itt az építészeti diskurzusok, közösségi szerveződések és politikai állásfoglalások szövevényeként ismerjük meg. Kerékygártó szemléletesen és pontosan mutatja be a különböző korszakokban a korábbi építészeti-urbanisztikai elvek ellen intézett támadásokat, és az épített múlt-hoz való viszony mindenkorai politikai-kulturális kontextusát. Ismert a második világháborút követő modern építészet brutalitásának kritikája, azonban a tabula rasa elvét felülíró kontextualizmus sem problémamentes: az ismét a historikus formák felé forduló építészeti ízlésnek gyakran a náciizmus formavilágához való kritikátlan viszony vádjával kell szembenéznie. A berlini fal leomlása új helyzet elé állítja a várost: a támogatásokon alapuló városfejlesztésnek vége, a tervekkel a befektetők kedvét kell keresni. A telkekhez fűződő érdekek pedig konfliktusba kerülnek a Berlin jövőjének koordinátáit meghatározni kívánó, Hans Stimmann vezette városi szabályozással, amely egyfelől a közösségalapú társadalmi követelések, másfelől a neoliberais gyakorlatot szorgalmazó nagyvállalatok szorításában kínlódva próbálja megőrizni konzervatív pozícióját.

Berlin egyesítése és újjáépítése a kezdetektől fogva nemzeti vállalkozás

volt. A politikai, gazdasági és urbanisztikai kezdeményezések abban a kommunikációs hadjáratban kapcsolódtak össze, amely Németország új képét kívánta kialakítani. Ez a Németország-kép alapvetően modern, a berlini modernitás klasszikus toposzainak gondosan válogatott együttesén alapul. A nagy építkezések köre szervezett események, a *Schaustelle Berlin* zenekíséretre táncoló darui a folytonosan átalakuló modern város témáját élesztették újra, a Reichstag átépítése a weimari, majd a bonni köztársaság építészeti transzparencia-eszményének reinkarnációja, míg a Potsdamer Platz felhőkarcolói Berlin önnön reprezentációtörténetének (Fritz Lang *Metropolis*ának) materializációi. Nem véletlen tehát, hogy a *Berlin átváltozásai* komoly jelentőséget tulajdonít a reprezentációknak: a filmnek, az irodalomnak és a jelentéseket hordozó építészetnek.

Kerékygártó Béla megindokolja, miért kerülnek egymás mellé az építészettel és a város reprezentációival foglalkozó szövegek: „A város fejlődésétől elválaszthatatlan lakóinak róla kialakított képe: a tapasztalat és a tudás, a reflexió és a mítoszok, amelyek a várost megjelenítik s maguk is alakítják.” (10. old.) Ez a felismerés azonban, ha a kötet egészére érvényesnek bizonyul is, ritkán vezet a szerzők tollát; egy részük a (város)építészeti gyakorlattól eltávolítva, az esztétikai szféra veszélytelen távolságában tárgyalja a városról létrehozott képeket, vagy pedig az észlelés és használat kérdéseiről megfeledkezve, csak tervezés- és építéstörténettel foglalkozik.

Traser-Vas Laura (*Orbis Pictus*) E. T. A. Hoffmann, Wilhelm Raabe és Theodor Fontane Berlin-ábrázolásait elemzi, amelyekben a modern irodalmi és filmes ábrázolás toposzainak (töredezethez, vizualitás, tömeg) előképét fedezi fel. Kimutatja, hogy az ábrázoló technikák XIX. századi fejlődése (panoramafestészet, fotográfia) a város észlelésének változásához vezet, ami az új irodalmi írásmódok közvetítésével jut vissza a vizuális művészetbe. Az írói nézőpontok átalakulása (az ablakból figyelt tömeg) részvétel és távolságtartás sajátos feszültségéről tanúskodik a kibontakozó nagyvárosi életmódban. Czirják Pál (*Az elütemezett Berlin*) mint

kitüntetett filmhelyet kezeli Berlint, ahol a város filmes képei a modernitás élményének legfontosabb hordozói. Választásaiban nincs sok meglepetés: Walter Ruttmann *Berlin – egy nagyváros szimfóniája*, Fritz Lang *Metropolis*, Rainer Weiner Fassbinder *Berlin Alexanderplatz* és Wim Wenders *Berlin fölött az ég* című filmjei nemcsak a Berlin-irodalom slágerei, de a városfilmek irodalmának is. Czirják ezeket a diskurzusokat értelmezi és veti össze, a Berlin-kép átalakulásának logikáját keresve.

Haba Péter (*Passzázs-transzformációk*) is a modernitás tapasztalatának tárgyait és tárgyasulását vizsgálja, amikor két igen frekvenciát tartalmazó témát (Walter Benjamin és a passzázsok) ötvözve a berlini építészet egyik kevésbé ismert fejezetét tárja fel. A jellegzetes berlini passzázsokat mint a funkcionalitás- és reprezentativitásigény sajátos feszültségének korai hordozóit tárgyalja, amelyeknek építészeti átalakulása nemcsak jelentős életmódváltozásokról tanúskodik, de a modernitás szimbólumaiként továbbra is fontosak Berlin városi morfológiájában.

Az épületbelső és az utcát egymásba illesztő passzázsok az üveget használó modern építészet prototípusai. Benjamin komplex passzázs-értelmezéseitől (a kószáló, a tömeg, az észlelés átalakulása stb.) eltérően a modernista építészet az avantgárd (főként Bruno Taut és Paul Scheerbart) közvetlenebb transzparencia-eszményét teszi magáévá, amikor törekvései középpontjába helyezi az üvegepítészetet. A weimari köztársaság építészetelméletének a modernizmus egészére hatást gyakorló egyik elve ugyanis a demokrácia átláthatóságát az épületek átláthatóságával azonosítja. Ezzel szemben azonban már az 1920-as években is felmerültek kételyek: az üveghomlokzatok sokasága talán olyan túlkörrendszerbe csalja a városi polgárt, amelyben többé nem ismeri ki magát (Lásd Eric Jarosinski: *Architectural symbolism and the rhetoric of transparency*. *Journal of Urban History* 2002. 62–77. old.). Kerékygártó Béla (*Az újra megtalált közép?*) a Reichstag átépítésének alapelveit a weimari transzparenciáelvre és annak bonni továbbélésére vezet vissza, bemutatva a szimbólumként felfo-

gott épület problematikáját, az egymás fölé kerülő, illetve egymást felülíró történelmi rétegek által generált építészeti és politikai dilemmákat. A Norman Foster sztárépítész által a régi épületre emelt üvegkupola, amelyen keresztül a látogatók közvetlenül beláthatnak a parlamentai tanácsterembe, Kerékgyártó értelmezésében olyan problematikus nyilvánosságot hoz létre, amely az optikai kapcsolatra korlátozódik: „Az épület egy mediatisált és kommercializált nyilvánosság fogyasztásának helyszínévé válik, ahol egymásba csúsznak a politikai intézmény, a múzeum és a szórakoztatás funkciói.” (119. old.)

A Reichstag transzparens, de ellentmondó jelentésekkel terhelt kupolája egy pontosan artikulált közösségkép építészeti kifejeződése. A berlini történelem során megfogalmazott különböző közösségképek városzerte megtalálható materializációi közül kiemelkednek a közösség kérdését életműve középpontjába helyező Hans Scharoun épületei. Scharoun főműve, a Kulturforum épületegyüttese hatások és tagadások összetett kapcsolatát képviseli: a városi tájról alkotott (*Stadtlandschaft*) koncepciója urbanisztikai-elvi folytonosságról árulkodik nemcsak a század eleji kertvárosmozgalommal, de a náci nagyvárosellenességgel is, ugyanakkor elutasítja a XIX. századi város, a náci Germania és az avantgárd spiritualizmus közösségképeit. Scharoun Kulturforumjának programját, tereinek szervezését a kötet egyik lelegegánsabb tanulmányában (*A közösség víziójától a demokrácia építészetéig*) Csáki Tamás tárgyalja.

Problematikus viszont Szabó Levente tanulmánya (*Kisajátított építészeti*), a kötet azon kevés szövegének egyike, amely tételt fogalmaz meg – inkább ne tenné. Miután felfedte a Harmadik Birodalom építészeti előképeit, Szabó a vizsgálódás politikamentessé tételét javasolja. Szerinte a fő kérdés – sikeres volt-e a Harmadik Birodalom építészeti kommunikációja? – az ideológia és az üzenet tökéletes összhangjának hiánya dönti el: „nem volt sikeres”. A konklúzió meglehetősen aggasztó: „Akár a náci bűnökre, akár az ideológia és az építészet összetapadására gondolunk, a düh, a felejtés és bárminemű »tabula rasa« vágya és manifesztálódása érthető, ahogy

az a praktikus szempont is, hogy a több részre osztott Németországnak kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy higgadtan, tudományos alapon nézzen szembe a náci építészet megmaradt örökségével. Mégis, mintha többről lenne szó, és az utókor ítélete az erőtetett speeri kommunikáció kudarcára utalna. Hiszen ha az üzenet sikeresen megjelent volna az épületekben, akkor a nagyszerűség, a rend, az ünnep, az önbecsülés, a klasszicizálás elvont ideái és más megfontolások talán több mérlegelésre készítették volna a háború utáni döntéshozókat.” (171–172. old.) Nem világos, milyen tudományos alapokra gondol a szerző, amikor megfogalmazza az elemzés politikátlanításának igényét. De ennél is ijesztőbb az a naiv esszencializmus, amellyel a politikai kontextustól független „rend” képzetét vázolja fel. Ugyanis az építészet nem választható el az épületekhez kapcsolódó érzetektől és emlékektől: az építészet egyéni és kollektív megtapasztalása nem légtüres térben történik.

Berlin újjáépítésének nagy feladata, a város koherenciájának megteremtése a második világháborút követő évtizedekben folyamatosan, de más-más módon jelentkező igény a város nyugati és keleti oldalán. A háborús bombázások letarolta területek gondja a modern építészet laboratóriumává tette Nyugat- és Kelet-Berlint. A század első felének építészeti kiállítási hagyományait folytató 1957-es Interbau – a modern építészet egyik szent helyének számító Hansaviertel megépítésével – még individuális építészeti mesterműveket hozott létre, az 1970-es évektől rendszeresen megrendezett IBA (Internationale Bauausstellung) évadjai azonban egyre inkább a létező város újrafelfedezését, a városi szövet rehabilitációját tekintették céljuknak. A foghijtelkek beépítése a régi és új épülettípusok közti folytonosság megteremtésének igényét hozta magával, amelyre a tervpályázatokra beérkező munkák más-más módon válaszoltak. Újjáépítés (*Wiederaufbau*) vagy új építés (*Neubau*) dilemmájával foglalkozó írásában (*Modern tendenciák az IBA-ban*) Bujdosó Győző két építész, Alvaro Siza Vieira és Hans Kollhoff megoldásait állítja egymás mellé. Bár a kontextust és az új épületek programját igen

pontosan vázolja fel, az elvi konfliktusokat gyakran leegyszerűsítve ábrázolja, és egy falanszterszerű Berlin képét tárja elénk: „A nagyobb eredetiséget, valamiféle saját (topográfiai) karaktert megragadni akaró személyiségek, mint Egon Eiermann vagy Hans Scharoun, éppen úgy, mint a fősodor, az egyéniesség, az avantgardizmus csapdájába kerültek: tudniillik a különbözés, az eredetiség nem városi erények, ellene dolgoznak a városnak, amely a beilleszkedést, együttlakást, együttműködést feltételezi.” (208. old.)

A második világháborús bombázásoknak az 1990-es évek elejére is megmaradt nyomai, valamint a Berlint keresztülszelő fal mentén rögzülő „senkiföldje” évtizedeken keresztül olyan törésvonalakat képezett a városi szövetben, amelyek nemcsak a városi mobilitást korlátozták és a biztonságérzetet csökkentették, de egyes negyedeket úgy szigeteltek el egymástól, hogy nehéz volt még elgondolni is, hogy ugyanannak a városnak a részei. Míg az egyesítés után az infrastruktúra egységének megteremtése komoly várostervezési dilemmákat és egyre nagyobb pénzügyi terheket jelentett a város számára, a foghijtelkek és a falmenti területek beépítésének a befektetői nyomás, a közösségi követelések és a berlini építészet kanonizálásának igényével fellépő stimmanni tervek kölcsönhatásában kellett létrejönnie. Ez a kölcsönhatás korántsem bizonyult konfliktusmentesnek, mint azt a könyv több tanulmánya is bizonyítja. A belváros (Mitte) egyik főutcájának, az Unter den Lindenre merőleges Friedrichstrassének az újjáépítése (Bujdosó Győző: *Építőköcsök a Friedrichstrasse mentén*) esztétikai problémáinál („tektónikai zavarok”) is súlyosabb konfliktust eredményezett a város egyik főterének, a Fal által kettévágott Potsdamer Platznak az újjáépítése. A város által támogatott alacsony beépítési tervet több körben is elutasító és a maguk terveivel felülíró ingatlanfejlesztő cégek sikeresen érvényesítették akarataikat a világ egyik legnagyobb figyelmet kapó építészeti projektjében. A Renzo Piano olasz sztárépítész által elkészített végső tervek alapján megépült városnegyed számos technikai és formai vívmánya ellenére megosztotta a berlini nyilvánosságot. Niczki

Tamás tanulmánya (*Egy városi legenda újjáéledése*) a Potsdamer Platz tervezéstörténetét mutatja be, pontosan azonosítva a szereplőket és a politikai játszmákat. Betekintést nyújt egy bonyolult városi projekt megvalósításának körülményeibe, és feltárja a diskurzusok mögött húzódó hatalmi mechanizmusok működését. Írása mégis, minden precizitása ellenére, hiányérzetet kelt: a végeredményként kialakult Potsdamer Platz kritikátlan elfogadása megfélemlít arról a megbotránkozásról, amellyel azt a város közvéleménye fogadta.

A kötetet Bun Zoltán esszéje (*Cím nélkül. Libeskind-hiányok Berlinben*), az írásmód kötetlenségével kísérletező, az építészetről (és a művészetéről) való írás romantikus tradícióját folytató elégiája zárja. Hősei Daniel Libeskind és a berlini Zsidó Múzeum. Bun, miközben rajong az alkotó zseninek tartott Libeskind építészetéért, úgy beszél a dekonstruktivizmusról, mintha az pusztá stílus, az önkifejezés médiuma lenne, nem pedig alapvetően a nyugati metafizika kritikája, belső ellentmondásainak leleplezése, tehát társadalomkritika. Bun az építést kizárólag mint művészt, az épületet pedig mint pusztá műalkotást teszi vizsgálódása tárgyává, függetlenül a mű társadalmi, gazdasági vagy politikai kontextusától és hatásától.

A kötet dicséretére válik, hogy ugyanúgy elbíra Bun romantikus építészskultuszát, mint a Szabó-féle tudományos politikátlanságot és Bujdosó stilisztikai újításait. A néhány erős szöveg megteremtíti azt az értelmezői közeget, amely elsimítja a pontatlanságokat, és összeköti az egymástól amúgy néha távol eső szövegeket. Mert a válogatás egyik legnagyobb erénye egyúttal egyik legnagyobb gyengéje is: a deklarált interdiszciplinaritás. Miközben egy esetben az ismétlődő mozzanatok (átváltozás, nagyváros-ellenesség, funkcionalizmus, az Internationale Bauausstellung szerepe) ugyanazokat a helyzeteket, szereplőket, folyamatokat különböző szemszögekből látatják, máskor a közös referenciák (a nagyváros toposza, az 1920-as évek örök hivatkozási pontja, Georg Simmel és Walter Benjamin mint ütőkártya) – bár megakadályozzák azt, hogy az egyes szövegek tökéletesen elbe-

széljenek egymás mellett – egymást ismétlik, kritikátlanul kiszolgálva Berlin nagy narratíváit. Az interdiszciplinaritástól azonban mást is kapunk: a hasonló épülettípusokról vagy egymást követő korszakokról szóló cikkek időnként nemcsak izgalmas módon kapcsolódnak össze, de a szövegek néha elfeledtetik egymás hiányosságait. Miközben az írások egymásra következősének sorrendje nem mindig érthető, a meglepetésképpen felbukkanó keresztreferenciák (mint Bujdosó utalása Traser-Vas szövegére, E. T. A. Hoffmann-nak a lakásával szembeni térről készült rajzára) megmentik a kötet koherenciáját.

A *Berlin átváltozásai* bizonyos értelemben az építészetről és a városról való írás módozatainak katalógusa: a szerzők viszonya az írás műfajához igen eltérő. Többen behódolnak az építészetelmélet és kritika által előszeretettel használt „branding” gyakorlatának: kulcsszavakat próbálnak gyártani, enigmatikus címekeket adnak (nincs még egy kulturális terület, amelynek képviselői olyannyira a legcsekélyebb bizonytalanság nélkül használnák a „posztmodern” szót, mint az építészek). A kötetbe író építészek technikai tudását és terepismeretét kiegészítik, rögzített ellentétpárokból való gondolkodásukat fontos kérdésekkel és kritikai szempontokkal gazdagítják a humán- és társadalomtudományok képviselőinek írásai. Kerékygártó (a szerkesztő feladatán érezhetően túlmutató) koordinációs munkája nélkül aligha értenénk meg a felvetett építészeti kérdések urbanisztikai és társadalmi tétjét, sem a döntéseket létrehozó szakmai és politikai mechanizmusokat vagy az egyes projektek immanens építészeti logikáját. A kötet egységét – és az építészeti kiadványok divatjának megfelelő tárgyyszerűségét – a karakteres tördelés és képkezelés is hivatott biztosítani, bár a kékes árnyalatú tervek és fotók gyakran nem eléggé nagyok, nem kapnak elég fontos helyet, és nem támogatják a szövegeket, inkább elterelik a figyelmet.

A kötetnek, számos hibája és gyengesége ellenére, és talán éppen a benne található ismétlődéseknek, néha önkényesnek tűnő tematikus összekapcsolódásoknak köszönhetően siker-

rül olyan képet festenie Berlinről, amelyben kirajzolódik az elmúlt évtizedek nagyobb építészeti és urbanisztikai diskurzusainak egy része, a bennük kibontott témák és megfogalmazott kérdések, a szereplők és pozícióik. A válogatás egyik eredménye, hogy hidat ver a különböző szakmák, megközelítések közé, és a nézőpontok sokaságával olyan összképet nyújt, amelyhez hasonlót magyar szerzők kevés más városról tudnának rajzolni.

Ez a kép azonban korántsem teljes. Szemlélése közben több hullámban lesz úrrá a hiányérzet az olvasón. Hiányolja a közelmúltbéli demográfiai átalakulások építészeti relevanciájának tárgyalását, a lakótelep-felújítások antropológiai és technikai vívmányainak említését, az ingatlanpiac és a várospolitika mutációinak bemutatását, a berlini művészeti utópia leírását, annak a sajátos kulturális-társadalmi helyzetnek az elemzését, amelyben Berlin nemzetközi játszótérre, új család- és munkamodellek szülőhelyévé és sajátos migrációs folyamatok célpontjává válik. Ezeket a hiányokat talán igazságtalanság a kötet szemére hányni: ahogy Kerékygártó Béla meg is jegyzi a bevezetőben, Berlinről lehetetlen átfogó képet adni egy könyvben. De talán a következő, második kötetben?

POLYÁK LEVENTE

Czibula Katalin (szerk.): Színházvilág – világszínház

Ráció Kiadó, Bp., 2008. 311 old.,
1800 Ft (A régi magyar színház)

A régi magyar színház című sorozat 2000-ben indult, eddig megjelent kötetei az MTA drámatörténeti kutatócsoportjának háromévente megrendezett egri konferenciáját dokumentálják. (*A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2000.; *A magyar színház honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*. Miskolci Egyetemi Kiadó,

Miskolc, 2003.) A mostani, harmadik kötet szerkesztői bevezetője kiemeli, hogy a 2003-as konferencián elhangzott előadások szövege – felhasználva a konferencia szakmai vitáiban megfogalmazott új szempontokat és javaslatokat – lényegi átdolgozáson, bővítésen esett át. Talán ez is magyarázza – a kiadváltáson túl –, hogy a kötet öt évvel az esemény után jelent meg.

Az egri konferenciák célja a színház-történet interdiszciplináris, sokoldalú vizsgálata. A kötetben számos külföldi kutató is beszámol kutatásairól. A tanulmányok különben jobbára a régi magyar drámákkal, színházzal és európai kontextusával foglalkoznak; a címben szereplő „világszínház” tehát nem a „világ színházát” jelöli. Az idegen nyelvű szövegek (négy angol, egy francia és egy német) a tágabb diskurzus igényére mutatnak, bár – leginkább a magyar kutatók írásai esetében – kérdéses, hogy ezáltal valóban szélesebb körben ismertté válhatnak-e a tárgyalt témák és tanulmányok.

Valójában ki(k)nek is szól ez a kötet? A konferencia résztvevőinek, akik az előadásokat már ismerve, azok átdolgozott verzióit várják? A színházzal, drámával foglalkozó magyar (és külföldi) kutatóknak? Irodalomároknak vagy éppen a más tudományterületeken dolgozó kutatóknak? A válasz nem egyszerű, már csak azért sem, mert a tanulmányok egy része olyan retorikával él, amely beavatott olvasót kíván. Például: „Közismert tény, hogy Kölcsey 1827-ben befejezett *Játékszín* című írása fiktív beszéd.” (80. old.)

A kötet elején megemlékezést olvashatunk Varga Imre irodalomtörténésről, aki a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport alapító tagjaként és a Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. századi sorozatának szerkesztőjeként az iskolai színjátszás megkerülhetetlen kutatója és a tudományterület elkötelezett támogatója volt. Maga is részt vett a korábbi egri konferenciákon.

A *Színházvilág – világszínház* követi a sorozat korábbi részeinek struktúráját: hét fejezete kisebb tematikus egységekből áll össze. A kötet tagolása túlzottan aprólékos, hiszen az olyan fejezetek, mint az *Elvi kérdések*, a *Dráma és elmélet* vagy az *Adatok* összehasonlíthatóknak tűnnek, nem indokolt a különböző címek alatti tárgyalásuk.

Nem derül ki, hogy a *Szinkronvizsgálatok* című rész három tanulmánya mennyiben inkább szinkronvizsgálat, mint a kötetben szereplő többi elemzés. Furcsa (és kissé udvariatlan is), hogy *A nők és a színház* című fejezet a kötet legvégére került – már csak azért is, mert többek közt az itt található három tanulmányban találni a legtöbb előremutató kérdésfelvetést és kritikai észrevételt. Csak itt olvasható olyan tanulmány, amely a többi szövegre is reflektál (például míg Czibula Katalin azt állítja, hogy a magyarországi iskolai színjátszásban nem vettek részt színésznők, addig Nagy Zsófia Borbála konkrét példát is hoz apácák előadására – 247. és 256. old.). Ez azért is szembetűnő, mert a szerkesztői bevezetés alapján azt várnánk, hogy a kötetben sokkal sűrűbben utalnak egymásra a tanulmányok, s így részben rekonstruálhatók lesznek a konferencia vitái.

A tanulmányokat tartalmuk szerint csoportosítva érdemes együtt szólni először azokról, amelyek tipológiai áttekintéssel, illetve adatokkal szolgálnak a kutatás számára (ideérttem a fentebb már említett első három fejezetet – *Elvi kérdések*, *Dráma és elmélet*, *Adatok*). Összekötő szálnak az iskolai drámákat tekinthetjük. A második fejezet címében szereplő „elmélet” kifejezés talán félrevezető, hiszen nincs szó sem drámaelméletről, sem irodalomtörténeti elméletről, sokkal inkább módszertani, tipológiai elvekről és gyakorlati alkalmazásukról.

Kilián István a XVI–XVIII. századi magyarországi drámák tipológiáját vizsgálja a következő szempontok felvételével: műfaj, társadalmi vonatkozások, a drámai konfliktus jellege, a téma vagy az előadás alkalma. Ehhez szorosan illeszkedik Demeter Júlia angol nyelvű írása, mely a felekezetek, illetve a szerzetesrendek szerint osztályozza a magyar iskoladrámákat. Külön figyelmet szentel a ferencesek által rendezett csíksomlyói passiómenetnek, a késő barokk népiességnek, illetve a verses és prózai formák eltérő gyakoriságú előfordulásának. Az iskolai színjátékokkal foglalkozik Szelestei N. László tanulmánya is, aki a műfaj határeseteit veszi számba, ide sorolva a dialogizált iskolai, ünnepi köszöntőket, az esküvőkön adott előadásokat,

valamint a méltóságok látogatásakor játszott köszöntő játékokat. Az iskolai drámákhoz lazán kapcsolódik Tar Gabriella Nórának a XVIII. századi pesti és budai gyermekszínházást a Friedrich Zöllner által létrehozott gyermektársulat példáján keresztül bemutató munkája.

Pintér Márta Zsuzsanna francia nyelvű írása a régi magyar színházi művek kiadásának problémáiról szól. A XVI–XVIII. század szövegeinek gondozásában különös nehézséget jelentenek a nyelvi (magyar, latin, német, szlovák és horvát nyelvű előadások) és a műfaji kérdések (a drámák témakörébe tartoznak-e a korabeli marionett-előadások, pamflettek és eklogák). Megoldásként az iskoladráma fogalmának újraértelmezését javasolja, és olyan kutatási módszertant, amely jobban fókuszál az előadások és értelmezések körülményeire (pl. a szerző, a rendező és a fordító tevékenységére).

Az „elméleti” szövegcsoporthoz Andrzej Dabrowka angol nyelvű tanulmányát emelném ki, aki az európai színház- és drámatörténetben hosszabb középkor indoklásáról beszél az általában vett művelődéstörténeti, történelmi korszak-meghatározáshoz képest. Ez a középkorosság (*medievalism*) szerinte többek közt a középkori műfajok, esztétikai elvek és vallási kérdések továbbélésében jelentkezik. A misztériumjátékok hagyománya például még a korai modernségben is számottevő volt. A tanulmány szerint a XVI–XVIII. századi Európa valamennyi irodalmában bőségesen található olyan bibliai, allegorikus és szent témájú dramatikusan játékokat, amelyek stílusa egyértelműen a XIV–XV. századot idézi. Az arisztotelészi mimézis-fogalommal szemben e korai (és tovább élő) művek esztétikájának jellemzésére az anamnézis (*anamnesis*) fogalmát használja, amely kapcsolatot teremt köztünk és a korábbi események között. Definícióját parafrázálva: az anamnézis híd múlt, jelen és jövő között.

Gyapay László Kölcsey Ferenc *Játékszín* című írását mint a hazai színjátszást támogató és előrelendítő fiktív beszédet értelmezi. A nagyszámú idézet Kölcsey és Szemere levelezéséből, valamint vármegyei levelekből és

beadványokból kifejezetten élvezetessé teszi a tanulmányt (egy példa Kölcsey egyik leveléből: „Máskor, ha nem dolgozhattam, összedugám kezecskéimet, 's német-magyar phlegmával néztem az ablakon kifelé.”, [87. old.]).

A második tematikus szövegcsoporthoz a folklórt, az ünnepi népszokásokat és népi játékokat vonja be a drámatörténeti vizsgálódásba. Küllös Imola az iskolai színjátékokban mutatja ki a különböző helyi és regionális utalásokat tartalmazó egykorú populáris dalok jelenlétét. Medgyesy-Schmikli Norbert az Ádám- vagy paradicsomjáték gazdag magyarországi hagyományát vizsgálja, főleg azt, hogy a barokk korban melyik ünnepen adták elő ezt a játékot, karácsonykor-e vagy a nagyhéten? Fő forrását a csíksomlyói ferences passiómisztikák alkotják, amelyek Jézus szenvedéstörténetét és megváltó halálát összefüggésbe hozva az Ádám által elkövetett eredendő bűnnel, szövegekben felelevenítik a paradicsomi bűnbeesés történetét, kiemelve a tudás fájának és Krisztus keresztfájának hagyományos életfa-párhuzamát (*arbor vitae*). A misztériumjátékok gyakori epizódja az Ádám és Éva vesztét kitervelő pokolbeli gyűlés és a bűnesetet követő mennyei per, ahol eldől, hogy az Isten Fiának meg kell halnia az emberek bűneiért. Szintén a karácsonyi időszak a téma Maczák Ibolyánál, aki az ilyenkor aktuális dramatikus prédikációk és népszokások összehasonlítását és biblikus eredetük felkutatását kísérli meg.

A *Kitekintés* című fejezet a magyarországi színjátszást tágabb kontextusba helyezi a nem magyar szerzők műveinek és a hazai tendenciákkal rokonítható külföldi törekvéseknek az áttekintésével. Petróczi Éva angol nyelvű tanulmánya a XVI. századi angol és a XVII. századi magyar püspökellenes (*anti-episcopal*) dialógusokat vizsgálja. Job Throckmorton 1589-es és Medgyesi Pál 1650-es dialógusát összehasonlítva egyrészt megállapítja, hogy a püspökök és a puritánok szembenállása nem egyszerű fekete-fehér oppozíció, másrészt pedig azt, hogy a harcok, ám monoton angol szövegekhez képest az európai protestáns irodalom – így a magyar is – sokkal színesebb, kifejezőbb, gazdagabb. Markéta Klovová

németül publikált tanulmánya Comenius két művét, az 1631-es *Janua linguarum* című tankönyvet és az 1654-es *Schola ludus* (*Az iskola mint játékszín*) című művet helyezi a középpontba. Mivel ez utóbbit nemcsak Comenius, hanem a lengyelországi Lesznó (Lissa) város iskolájának rektora, Sebastian Macer is dramatiszta és színre vitte, a tanulmány a két variáns összevetését végzi el. Sárközy Péter a XVIII–XIX. századi magyar színjátszásban mutatja ki az olasz szerzők jelentős szerepét.

Tematikailag ehhez a blokkhoz tartozna Paul S. Ulrichnak a következő egységben angolul közölt tanulmánya is, amely a sűgők szerteágazó szerepkörét elemzi a XVIII. századi német nyelvű színházakban. A sűgő ebben az időben nem csupán a színészeknek nyújtott segítséget az előadások alatt, hanem kulcsszerepe volt a cenzúrázott előadásszövegek ellenőrzésében és a színházi évkönyvek, újságok és műsorfüzetek terjesztésében is.

A *Szinkronvizsgálatok* első tanulmányában Nagy Imre a fősvény, a magyar zsupori szerepkörének jellegzetességeit és változásait tekinti át. A gazdag múltú téma megjelenik Plautus *Aulularia* (*A bögre*) című művében éppúgy, mint Iuvenalis szatíráiban, Phaedrus állatmeséiben és – talán legismertebb formájában – Molière *L'Avare* (*A fősvény*) című komédiájában is. Id. Wesselényi Miklós politikai szomorújátékait vizsgáló írásában János Szatmári Szabolcs egyrészt definiálja a műfaj és a tragédia eltérő jellegzetességeit, másrészt az ókori hatalmi harcok példájának erkölcsi tanító jellegét mutatja ki a XVIII. századi műben.

Az erkölcsi üzenet és a didaktikus irodalmi mű vizsgálata dominál H. Kakucska Mária tanulmányában is, aki Fernando de Rojas *Celestina* című művének „növevelő” karakterét emeli ki. A nőiség kérdésének felvetésével ez a tanulmány átvezet az utolsó egység, *A nők és a színház* három dolgozatához is, amelyek a nők részvételét és szerepét vizsgálják a XVIII–XIX. századi magyar színjátszásban. Czibula Katalin a korabeli polgári sajtó segítségével rajzolja meg néhány kiemelkedő hivatásos színésznő alakját, konklúzióként megállapítva, hogy a színművészet rangjának emelkedésével párhuzamosan a kor színésznői-

nek száma is nőtt, és megítélésük is kedvezőbb lett – számos esetben férfi kollégáiknál is nagyobb sikert arattak. Nagy Zsófia Borbála a színműfordító Wesselényi Zsuzsannának és Rudnyánszky Karolinának a munkásságát mutatja be. E két fordító munkája (a *Gallya Rabb* és *A pusztai sziget*) sem szerzők, sem műfajok szempontjából nem tekinthető különlegesnek. A két fordítás és a szövegek utóélete mégis releváns, mert – mint ahogyan a tanulmány érveiből is egyértelműen kiderül – a korabeli olvasók számára egyáltalán nem volt mellékes a szerzők/fordítók neve. Végül Barcsay Andreának a kötetet záró tanulmánya kellően tágas horizontot teremt az egész gyűjtemény tudományosan sokszínű arculata számára, hiszen drámái és prózai művek összehasonlításával mutatja meg egy irodalmi alak-típus, az érzékeny hősnő (és párja, az érzékeny férfi) jellegzetességeit.

A tanulmányokban idézett számos szövegekölcsés és a körültekintő elemzés, az irodalomtörténeti kutatás és rendszerezés jelenlegi állásának ismeretése, valamint a megjelenő kutatói módszerek rendkívül hasznosak lehetnek a régi magyar irodalom és színház iránt érdeklődők számára. A kötet egyékes képét azonban megkérdőjelezzik a nagyon eltérő terjedelmű szövegek (4 és 23 oldalas tanulmányt egyaránt olvashatunk), illetve az egyes dolgozatok kissé hirtelen zárata, a túl hosszú életrajzi áttekintések, a terjengős főszövegbeli idézetek. Érdemes kitérni a lábjegyzetek heterogén jellegére is, amelyeket egyes szövegek csupán bibliográfiai utalásokra használnak, mások viszont itt szerepeltetik a nem kifejezetten a főszövegbe illő, inkább illusztrációként szolgáló idézeteket.

A régi magyar irodalom kutatásának aktualitását jelző, valamint a kötet és a konferencia- és könyvsorozat célkitűzéseinek legjobb megfogalmazásaként végezetül álljon itt két idézet a *Színházvilág – világszínház* egy-egy tanulmányából. Andrzej Dabrowska így szól a régi irodalom és az irodalmi hagyomány kutatásának fontosságáról: „Are we actually going to loose (sic!) something if a history of literature is preoccupied with describing only the innovative creation, while neglecting the popular genres with

their recycling techniques?” (36. old.) Küllös Imola zárógondolatai ezt a következőképpen egészítik ki: „Úgy érzem, ezek az adattéglácskák is szükségesek ahhoz, hogy több tudományterület együttes munkájával felépüljön a magyar színjáték és színjátszás történetének »háza.«” (117. old.)

GARAMI ANDRÁS

Prima manus

TANULMÁNYOK A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK MAGYAR IRODALMÁBÓL

Szerk. Keszeg Anna, Vaderna Gábor Ráció, Bp., 2008. 149 old., 2590 Ft

„Egy szép társaság, mely az új évet a minnyájunktól tisztelt és szeretett Bártfay háznál ülte, viszonyos szerencse-kívánatai között azzal akarta 1830. év első napját emlékezetre méltóvá tenni, hogy tagjai egymást a baráti Te nevezetre szabadították fel” – írja egyik levelében Bajza Toldy Ferencnek (Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. S. a. r. Oltványi Ambrus, Akadémiai, Bp. 1969. 485. old.), amit hagyományosan úgy értelmez az irodalomtörténet-írás, hogy e gesztussal Bajza, Vörösmarty és a körbe belépésre felszólított Toldy – akik később azonos célok megvalósítására törekedtek – az elsők között léptek fel önálló csoportként (lásd Fenyő István: *Valóságábrázolás és eszményítés*. Akadémiai, Bp., 1990. 83. old.; Fábri Anna: *Az irodalom magánélete*. Magvető, Bp., 1987. 403–415. old.). E XIX. század eleji példát azonban aligha lehetne problémamentesen vonatkoztatni a mai irodalomtudomány jelenségeire – többek között azért sem, mert akkoriban az irodalom művelői megegyeztek az irodalomról való beszéd művelőivel; mégis e korszakból ismerjük az irodalmi csoportként való legitimáció klasszikus mintáit. A mester és tanítvány(ok) már-már archetipikus viszonyát ekkoriban Kazinczy és tanítványai testesítik meg. A többnyire informális alapon működő csoport(ok) öndefiníciójában is megjelenő azonosságtudat közös fórumokon és kiadványokban is meg erősítést nyer.

Hasonló példát hozhatunk irodalomtörténeti-diszciplináris perspek-

tívában: *Az el nem ért bizonyosság* című kötet szerzőit az Arany iránti érdeklődésen túl Németh G. Béla személye is összekapcsolta (s a csoport utólete éppen azt mutatja, hogy az utóbbi nexus bizonyult erősebbnek). A hazai irodalomtudományban azonban sokkal gyakoribb a jelen-ség inverze: a közös munka nem egy irodalomtörténeti korszakhoz vagy egy szerzőhöz, hanem egy elméleti irányzathoz s annak mesteréhez, mestereihez kötődik. A Bajza–Toldy–Vörösmarty triászra jellemző kánon- és tekintélyromboló törekvések is inkább ez utóbbi típusra érvényesek (a szorosabban vett történeti kutatás erendően hagyománytisztelőbb tevékenység), s a csoportkohéziót sok esetben generációs szempontok is erősíthetik.

Ebben az esetben szó van mind-ezekről a lehetőségekről s egy kicsit másról is. A vizsgált kötet egy doktoriskola első, szervezett közösségi bemutatkozása, s ennyiben a hazai irodalomtudomány – nem is olyan régen működő – intézményes kereteihez kapcsolódik, vagyis a csoportszociológia nyelvén inkább formális csoportról beszélhetünk. A kötetben publikáló szerzők valamennyien az ELTE BTK „Magyar és európai felvilágosodás” nevű doktori programjának hallgatói. Munkájukban jelen van tehát az azonos korszak iránti érdeklődés, s bizonyos értelemben Bíró Ferenc és Szilágyi Márton a mester szerepkörét is betölti, még ha az egyes dolgozatok szerzőinek nyilván más-más is a témavezetője. Beszélhetünk ugyanakkor generációs összetartó erőről is: a szerzők többsége az 1970-es évek végén született.

Az iskola jelenlegi irányítója kettős karakter jegyében foglalja össze érdeklődésük lényegét: „A doktoriskola munkáját kezdettől mindmáig egy olyan módszertani és szemléleti tágaság jellemzi, amely képes az irodalomtörténet hagyományos terepnumát egy kultúraturományi modell felé közelíteni. Mindeközben – ismételtelen nem függetlenül Bíró Ferenc tudományos érdeklődésétől – igencsak erőteljes a disszertációs témák textológiai-filológiai alapozásának igénye.” (10. old.) Valószínűleg mindkettővel összefüggésben lehet, hogy a szerzők többnyire

olyan témákat érintenek, amelyek fehér foltnak számítanak a korszak kutatása szempontjából, s így jól érzékelhető az eltávolodás a kanonikusnak számító művektől, szerzőktől és témáktól. Az pedig már inkább az első karakterjeggyel hozható összefüggésbe, hogy a kötet a filológiai munka egyik terminus technicusát emeli főcímmé: „Prima manus” – vagyis első kéz. Mindez az előszó szerint egyszerre foglal magába szemérmes utalást a tudományos pályakezdésre – még akkor is, ha a szerzők többsége már publikált tanulmányt rangos helyen –, s céloz a gesztusra, amelyre a dolgozatok visszanyúlnak a filológiai feltárással interpretálhatóvá tett „anyaghoz”, olyan szövegekhez, amelyek csakis a fölényesen birtokolt filológiai kompetencia birtokában szólaltathatók meg.

Tanulmánykötetről lévén szó, a továbbiakban a közös jegyeket keressük. Nem tagadható, hogy ez néha – a feltételezhető disszertációs téma miatt – olyan olvasásmódot implikál, amely leginkább a folytatásos regényekét jellemezheti. Az olvasó gyakran eltöpreng, milyen irányt is vesz majd a nagyobb lélegzetű opus. Persze mindez azt is eredményezi, hogy a recenzens túllép a kritika Lessing meghatározta keretein, s adott esetben ajánlatokat fogalmaz meg a folytatásra nézvést.

A kötet szerkesztői (Keszeg Anna és Vaderna Gábor) puritán szerkezeti megoldást választottak: Szilágyi Márton előszavát a szerzők alfabetikus sorrendjében követik a tanulmányok. E rendnek tökéletesen megfelel, hogy Vaderna Gábor címében krimiszűzsét idéző írása (*Egy holttest gróf Desseuffy József birtokán. Bevezetés egy kutatáshoz*) olvasható utoljára. Ilyen értelemben tehát a véletlen műve, mégis egyfajta keretelbeszélés-ként értelmezhető, hiszen párbeszédet folytat a bevezető tanulmánnyal. Vaderna figyelemre méltó erudícióval veszi szemügyre a korszakkutatás hazai tradícióját, s olvasatából az is kiderül, hogy a hatvanas évek óta tapasztalható a szélesebb, a szűken értelmezett irodalomtörténet belső viszonyain túlmutató látószög keresése. Valószínűnek tartom, hogy a kötetben olvasható tanulmányok többségére jellemző kultúratur-

dományi tájékozódás (a kánonbővítő stratégiák mellett is) ezért illeszkedik többé-kevésbé konfliktusmentesen a hagyományos narratívákhoz. Ez utóbbit talán Lukácsi Zoltán dolgozata (*Szószerék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a 18–19. század fordulóján*) képviseli leginkább, amelyben a szerző a kor prédikációs irodalmát tanulmányozva figyelt fel arra, hogy bár e szövegek még sok vonatkozásban a barokk lelkiség, hitviták és erkölcsi dogmatikai fejtegetések örökségét hordozzák, már másfajta problémákkal birkóznak: újfajta apológiára kényszerültek az általuk gyűjtőnéven csak „szabadgondolkodónak” vagy „megvilágosodottnak” nevezett világi filozófusokkal szemben (61–62. old.). Az ilyen típusú metamorfózis vizsgálata szorosan kapcsolódik a nemzetközi irodakomban leginkább Roland Mortier nevéhez köthető eszmétörténeti kutatásokhoz, ám Lukácsi Zoltán – ha jól értem – az ezen változashoz köthető narratívaképző eljárásokat vizsgálja majd, s az sem könnyíti meg a dolgát, hogy a prédikációk szerzői a legkevésbé sincsenek benne az irodalomtörténeti köztudatban.

Látszólag ugyancsak a hagyományos irodalomtörténeti elbeszélést képviseli Torma Katalin írása (*Gyöngyök füzése a penna gyémánt hegyével vagy Hanno homályos pun beszéde? Csokonai Vitéz Mihály ismeretei az arab–perzsa verseletről*), amely a kritikátörténeti vizsgálódások módszerének megfelelően teória és praxis szembesítésére vállalkozik. Csokonai a felvilágosodás korszakának reprezentatív szerzői közé tartozik, vagyis a kötetből kirajzolódó kánonbővítő stratégiák szerint a tanulmány a következő „képlettel” írható le: ismert szerző – (viszonylag) ismeretlen írásai. Torma Katalin Csokonai arab–perzsa verseléssel kapcsolatos ismereteit veszi szemügyre, s a retorikai szempontból is remekül felépített dolgozat már az elején világossá teszi, hogy a korábbi kutatás e kérdés kapcsán ellentétmondós konklúziókra jutott: Képes Géza szerint Csokonai igyekezett arab–perzsa versmértékben megírni bizonyos költeményeit, Staud Géza viszont úgy látja, hogy Csokonai gazdag, új tartalmat igyekszik kifejezni, de mindehhez a klasszikus régi formakészletet és kifejezésmodot hasz-

nálja (83. old.). A kérdés eldöntése érdekében a szerző elsőként Csokonai e verselési módra vonatkozó forrását vizsgálja: Sir William Jones könyvét. (Mindehhez „természetesen” latinul és arabul is tudnia kell.) Mint a későbbiekben megállapítja, Csokonai már csak azért sem sajátíthatta el az arab–perzsa prozódia lényegét, mert evel egyetlen forrása, Jones sem volt tisztában. Vagyis Csokonai azért használja a régi formakészletet, mert bármennyire szeretett volna tanulni, Jones nem nyújtott használható ismereteket. Bár a tanulmány ezt nem fejti ki részletesen, példája a szorosabban vett Csokonai-kutatáson túl a felvilágosodás kutatásához is fontos adalékkal szolgál: az eltérő kulturális minták applikációjáról nevezetes William Jonesról a „close reading” éppen azt deríti ki, hogy az arab–perzsa verselés iránti érdeklődését az európai paradigmához igyekezett igazítani. A Csokonai-kutatás viszont szegényebb lett egy mítosszal, amelyet eredendően nyilván az táplált, hogy a szerző egyszerre nyelvzseni, „up to date” a kor verselméleti szakirodalmában, és páratlan költői génusz, s épp e három *együttes* igazolása lehetett fontos a recepciótörténet során rögzült kazinczyánus követelmények szempontjából. Torma Katalin írása egyébként talán a leg-radikálisabb, ami az irodalomtörténeti hagyományhoz való viszonyát illeti, ugyanakkor megfogalmazása a legkevésbé sem sértő. A többi dolgozat részben a fehér foltok feltérképezése, részben talán a tudománytörténeti tradíció miatt kerüli a kritikus hangot.

A tanulmánykötet előszavában említett kultúratudományi orientáció bemutatásához elsőként Keszeg Anna írását emelhetjük ki, aki összekapcsolja a sajtótörténeti monográfiák eredményeit és az irodalomtudomány médiaelméleti orientációját, s egy olyan (félleg-meddig) elfeledett életműre irányítja a figyelmet, amelyet eddig a korszerűség/korszerűtlenség, népszerűség/esztétikum oppozíció segítségével írtak le. Gyöngyössi János jórészt az alkalmi versek „mestereként” és a leoninus forma művelőjeként szorul perifériára a kazinczyánus kánonban, ám egykori népszerűsége tagadhatatlan, s ezt a népszerűséget olyan fórumoknak

köszönheti, mint a *Magyar Hirmondó* és *Magyar Kurír*. A tanulmány kimutatja, hogy a versek megjelenése ezen orgánumok kontextusában szinte minden esetben olyan helyi eseményhez kötődött, amely a verset hírértékkel ruházta fel, illetve a lokális identitás megkonstruálására, egy csoporttudat közvetítésére, reprezentációjára tette alkalmassá. (40. old.)

Vaderna Gábor korábban már említett munkája az „antropológiai fordulat” jegyében tárja fel az öngyilkosság korabeli diskurzusát. Az adott kereteken belül csak egyetlen példa alapos és érdekfeszítő elemzésére van lehetősége. A már említett nyitottság-lezáratlanság talán leginkább ezt a szöveget jellemzi. Szerzője láthatóan történeti perspektívában gondolkodik: az antropológiai fordulat jelentőségét egyszerre világítja meg a kultúratudományok története és Fejér György 1807-ben kiadott antropológiája felől. Csakhogy éppen a korabeli és a jelenkori terminológia egyeztetése miatt tudom kevésbé elfogadni a „könyvek nyelve” Kazinczy-idézet alapján metaforikussá tágitott fogalmát, mert bizony az eredeti szöveg nehezen szakítható ki a tanulmány által egyébként említett *Schriftsprache* kontextusából.

Mácsik Péter és Tóth Kálmán írását a biográfia, az autobiográfia, az elbeszélte identitás elméleti-módszertani megalapozása kapcsolhatja össze. Mácsik a Mátyási-biográfiák közheleyeit vizsgálja a primer (levelek) és szekunder (verses-prózai művek) források összevetésével, néhány példán keresztül azt mutatja be, hogy milyen játékszabályokat feltételez az eltérő státusú művek referenciális olvasata. Tóth Kálmán a nemzedéki emlékezetváltás folyamatát vizsgálja Kis János visszaemlékezéseinek tükrében, úgy is, mint az autobiográfia műfajának sajátos öngazolását. Hivatkozásaiiban éppúgy szerepel Lejeune, mint Gadamer vagy Assmann, s a majdan nagyobb lélegzetű munkában bizonyára a kortárs biográfiák is nagyobb szerepet kapnak.

Valamennyi szerző birtokolja a Szilágyi Márton által emlegetett filológiai kompetenciát, ám ketten közülük szövegkiadáshoz is szorosabban kapcsolódnak. A már említett Mátyási-írás tétje a kritikai kiadás egyik részé-

nek lezárása, Czifra Mariann pedig (remélhetőleg) tagja annak a textológiai kutatócsoportnak, amely többek közt Kazinczy Ferenc életművének kiadásán dolgozik. Mint a tanulmányból megtudjuk (*Kazinczy-levelezéskötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában*), a készülő digitális kritikai szövegkiadás lehetővé teszi majd, hogy a felhasználó olyan típusú adatokhoz jusson hozzá, hogy egy-egy Kazinczy-levélnék hány példánya maradt fenn, milyen gyűjteményben található, része-e más kéziratgyűjteménynek. Aki életében először gyanútlanul megpróbálta már lekérni a könyvtárból Kazinczy levelezésének Váczy által sajtó alá rendezett összes kötetét és a pótköteteket, s találkozott pillantása a könyvtáros megrovó tekintetével, majd kifizette a túlsúly miatt megrongálódott könyvtári lift után járó bírságot, az tisztában lehet vele, hogy körülbelül mennyi anyagról van szó, s hogy a jelzett szempontok szerinti átdolgozás mennyi munkát igényel. A Czifra Mariann által bemutatott példák talán azokat is meggyőzik e monstre vállalkozás jelentőségéről, akik kételkedve fogadnák: bizony nem mindegy, hogy egy-egy levél milyen narratívába illeszkedik, s kik e narratívák alkotói. S ehhez azt is hozzátehetjük, az sem mindegy, hogy a „jól ismert” pozitivisták eljárások *minek* a szolgálatában állnak. Meglehet például, hogy aki először Czifra Mariann írásából értesül róla: hamarosan várható Kazinczy gazdasági iratainak sajtó alá rendezése, az e hír hallatán kevés lelkesedést tud kicsiholni magából, s eszébe juthat Foucault emlékeztető példája Nietzsche mosodai számláival kapcsolatban (Michel Foucault: *Mi a szerző? Világosság*, 1981. 6. szám, 28. old.). Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a korszakban a gazdálkodói életforma és az értelmiségi lét olyan oppozíciót sugall, amelyet Kőlcseytől Berzsenyiig nem volt egyszerű kibékíteni, s e kettősség Kazinczy önimageformáló eljárásainak is egyik fontos eleme. Másik példával élve: első pillantásra úgy tűnhet, hogy a kecskeméti levéltárban Mátyási verseinek szereplőit azonosítani már végképp a tudni nem érdemes dolgok tudományához tartozik, ám e munka nélkül

vajmi keveset állíthatna a tanulmány szerzője a Mátyásit körülvevő *szociális kontextusról*.

S ha a fenti példák alapján elkészítjük az eddigi mérleget, akkor valóban azt látjuk, hogy eltérő státusú szövegek kerülnek azonos textuális pozícióba, s emellett jól érzékelhető az elmozdulás – de Man terminológiáját idézve (*Az olvasás allegóriái*. Ictus, Szeged, 1999. 13. old.) – az irodalom belpolitikájára – a szövetségességre, a szövegértelmezésre, a poétikára – összpontosító területeitől az irodalom külpolitikája felé. Mindez persze nem jelent radikális újdonságot a felvilágosodás és a XIX. század kutatói számára, de felszámolhatja azt a minimális „lelkiismeret-furdalást” is, ami az 1995-ös debreceni konferencián Csetri Lajos szavaiból még kiolvasható volt, amikor a századforduló táján a német idealizmus felől átszivárgó hatásról beszélt (Csetri Lajos: *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. In: Bitskey István – Debreczeni Attila [szerk.]: *Folytonosság vagy fordulat?* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996. 26. old.), hozzátéve, hogy korszak- vagy alkorszak-fogalomként talán felesleges lenne alkalmazni, de végül is ez sem állna távolabb az önelvű irodalmiságtól, mint a „felvilágosodás” vagy a „nyelvújítás” terminus technicus. Azt is hozzá kell tennünk, hogy Csetri az idealizmus kapcsán még döntően az *irodalmi* szövegek jellegzetességéről beszélt.

Végül e kiváló szövegeket tartalmazó kötet olvastakor fel kell tennünk a kérdést: vajon a textológiai-filológiai megalapozás igénye, illetve a kultúratudományi fordulat ihlette módszer-tani sokszínűség kizárólag e doktori iskolára lenne jellemző? Hazai terepen valóban ez az egyetlen, a felvilágosodás korával foglalkozó doktoriskola, de Debrecen és Szeged doktori képzése is integrálja a korszakot. Azt kell mondanunk, hogy az ezen műhelyekből kikerülő dolgozatok többségét eddig éppúgy jellemezte a kultúratudományi érdeklődés, mint a filológiai tájékozódás igénye. S ha az előbbi betudható is a korszaknak, az utóbbi – többek között – azoknak a szövegkiadási pályázatoknak az eredménye, amelyek összekapcsolták Budapestet a szege-

di és debreceni centrummal. Végső soron nem elvitatni kívánom e specifikumot a doktoriskolától, sokkal inkább arra utalnék, hogy más fogja eldönteni e szellemi közösség későbbi együvé tartozását: talán éppen a műhelymunka keretein belül megvalósuló folyamatos párbeszéd, amiről ma a kívülálló még keveset tud.

■ TÓTH ORSOLYA

Próza fordulat

Szerk. Györffy Miklós, Kelemen Pál, Palkó Gábor. Bp., Kijarat Kiadó, 2007. 291 old., 2500 Ft

A 2007-ben, hasonló címmel megrendezett konferencia anyagából összeállított kötet tizennyolc szöveget tartalmaz. A szerkesztők célja az volt, hogy „az itt olvasható tanulmányok lehetőség szerint olyan párbeszédbe lépjenek egymással, amelyben mérlegre kerülhetnek a »próza fordulat« nevet viselő irodalomtörténeti korszakhatár kijelölése mögött rejlő elméleti előfeltevések és diszkurzív feltételek is” (7. old.). A tét a nyolcvanas évek diskurzus-, illetve kánonformáló alakzataihoz való viszonyunk. Vajon milyen irodalomtörténeti, irodalomelméleti, illetve kritikai előfeltevések mentén gondolja, gondolhatja újra az ezredforduló utáni irodalomértés – a legújabb irodalmi fejlemények fényében – a Balassa Péter és Kulcsár Szabó Ernő nevéhez köthető kanonizációs aktusokat (Balassa Péter: A cselekmény rejtélye mint anekdotikus forma. Mészöly Miklós: *Megbocsátás*. In: uő: *Észjárások és formák: Elemzések és kritikák újabb prózánkról, 1978–1984*. Tankönyvkiadó, Bp., 1985. 105–127. old., valamint Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Bp., 1993.)? A kötet érdekes koncepcionális sajátossága, hogy az *Előszó* magától értetődőnek tekinti azt a fordulatot, amelyet a benne foglalt írások egy része meggyőzően kétségbe von.

Az elemzések irodalomelméleti hívozsavai közé tartozik a kanonizáció örökké aktuális kérdése és a medialis kitletti felfogása, amely nem annyira a képiség, mint inkább a közvetítés problémájára vonatkozik. A szerkesz-

tők előszava a nyelvi tapasztalat felől írja le az irodalom mediális jellegét, amelyben – „az irodalom mint *írott médium* önreflexiójaként” (9. old.) – a fordulat utáni próza egyik legfontosabb poétikai jellemzőjét ismeri fel. A medialitás vizsgálata ugyanis nem az egyébként meghatározhatatlan nyelviség tapasztalatát tematizálja, hiszen egy ilyen kutatás nem jutna tovább a szövegek nyelvi habitusának vizsgálatán, „hanem arra kérdez rá, miért feltételezzük a nyelvit, vagy másképpen arra, hogyan működnek a szövegben a rögzítésnek az alakzatokon inneni mechanizmusai, amelyek által egyáltalán létrejön a megérthető, a »nyelvi«” (10. old.). Nem az a kérdés tehát, hogyan hoz létre az irodalom szöveget, hanem az, hogy mindez hogyan válik olvashatóvá.

Az *Előszó* kitüntetett figyelemben részesíti az irodalomnak az „intézményes-politikai” keretfeltételekhez (8. old.), illetve a kritikához fűződő viszonyát is, amely nem csupán irodalom és politikum (értsd: hatalom) egymást ellenőrző gesztusaiban ölt testet, hanem azokban a nyelvi kódolt jelenségekben és poétikai sajátosságokban is, amelyek az irodalmi szöveget a társadalmi mező részévé teszik. Szintén releváns – egyaránt elméleti és történeti – kérdés a korszakolás, a korszakhatárok problematikája. A szerzők egy része magától értetődőnek tekinti Balassa felfogását, aki a prózafordulatot – egyébként meglehetősen homályosan – a hetvenes évek végére, illetve a nyolcvanas évek elejére datálta, míg mások a korszakküszöbre történő utalás helyett inkább a korszak vagy az utóélet sajátos poétikai jelenségeit vizsgálják. Nincs konszenzus a korszakolás stratégiáit illetően: a kötetben a prózafordulat kifejezés hol a 70–80-as, hol pedig a 80–90-es évek prózatörténeti mozgásaira vonatkozik.

Szilágyi Zsófia remekbe szabott nyitótanulmánya azokat a – főként a fiatalabb irodalomteoretikus nemzedék felől érkező – felvetéseket listázza, amelyek a „fordulat” kifejezést immár nem csupán a nyolcvanas évek prózatörténeti változásainak jelölésére használják, hanem azt hangsúlyozzák, hogy egy-egy fordulat, lévén mindig utólagos konstrukció eredménye,

szükségképpen a legkülönbébb ideológiai, intézményi, esztétikai, elméleti stb. előfeltevéseknek kitett nyelvi jelölő. Szilágyi Zsófia arra figyelmeztet, hogy ha egy-egy korszakfordulót „a többé-kevésbé egy időben megjelenő, [...] újat hozó művek jelölnének ki, akkor egyszerre több csapdába is könnyen beleléphetünk” (16. old.). Az egyik csapda, ha a kutatás fordulatgenerátorként kezd el működni, vagyis váltást kiáltunk ott is, ahol nincs valódi esztétikai történet, csupán egy sikerültebb vagy a befogadói tapasztalatot a szokásosnál erőteljesebben aktivizáló mű jelenik meg a piacon. A másik esetben maga a mű indítja el saját „hagyományvonalát, vagyis saját irodalomtörténetét” (uo.). Ez utóbbi eshetőséghez kapcsolódva a tanulmány – Kulcsár Szabó Ernő ellenében – arra utal, hogy a markáns művet övező újrendeződs nem magától, hanem minden esetben a kritikusoknak köszönhetően megy végbe. Újabb problematikussá mozzanat, ha a fordulathoz kapcsolás gesztusa egyúttal esztétikai értékkel való felruházást is jelent. Mivel a „pontoszerű, de akár évszámhoz kötődő változásokat is szinte lehetetlen kijelölni” (17. old.), a valódi feladat inkább a tendenciák, viszonyulások nyomon követése, nem pedig történeti konstrukciók felvázolása. Szilágyi körültekintően, példákon és hivatkozásokon keresztül demonstrálja, hogy a prózafordulat nem választható le azon diskurzív mező tágabb (politikai, ideológiai, kulturális, esztétikai stb.) összefüggéseiről, amelyek tulajdonképpeni előfeltétel-rendszerét megalapozták. Innen nézve a „prózafordulatok” története talán érdekesebb, mint maguk a szövegek, amelyek felcímkézik.

Szirák Péter szerint amit „fordulatként” emlegetünk, az „éppen-hogy nem fordulatjellegű, nem eseményyszerű irodalomtörténeti esemény volt, hanem a magyar elbeszélő prózában egy több évtizedes, s főként az 1970–80-as évekre összpontosuló, s azóta sem lezáruló változássorozata” (31. old.). Jauss sokat idézett gondolata, hogy az irodalom története hatás és befogadás sokrétű, egymást kölcsönösen meghatározó, olykor felülíró együttmozgásaként írható le. Ami a nyolcvanas évek második felé-

ben a kortársi befogadás tapasztalata felől leírható, állítható az irodalomról, mára ugyanannak az irodalomtörténeti perspektívának a horizontját képezi, mint maguk a szövegek: „Vagyis a prózafordulat kanonizált értelmező nyelve, miközben segítheti a történeti folyamatok tagolt megértését, alkaloz-ben egyszersmind akadályává is válhat a szövegek egediségét megragadni igyekvő műveleteknek.” (Uo.) Szirák a prózafordulat egyik legmarkánsabb eljárás módjának az „idézett-effektust” tekinti. Ennek vizsgálata alapján vezet el azokhoz a „szelekciós és applikatív” (33. old.) különbségekhez, amelyek az eltérő szövegszervező magatartásokat – természetesen éppen az elkülönböződésekre fókuszálva – leírhatóvá teszik. Szirák vállalkozásának érdekessége, hogy Örkénnyel olyan szerzőt illeszt a tárgyalt prózatörténeti összefüggésbe, akit korábban nem volt szokás odasorolni. Az invenciós kérdésfelvetést azonban nem követi a témát megillető kidolgozás, nem kerül sor a prózafordulat konstellatív képének átrajzolására.

A kötet egyik csúcspontja Tolcsvai Nagy Gábornak a prózafordulat lényegét firtató írása. A fordulatot „a nyelvre irányuló reflexív figyelem” (257. old.) megjelenéséhez köti, ami csupán első ránézésre a megisméltése Balassa nagy hatású tézisének a nominalizmusról. A Balassánál pár mondattal elintézt utalásokat itt alapos nyelvtörténeti (és -elméleti) kifejtés váltja fel. Tézisei talán nem is fedik azt, amit Balassa nominalizmusnak nevezett. Hansági Agnes tanulmánya szintén a kötet legjobbjai közé tartozik. Azt vizsgálja, hogyan alakult át „az irodalom közegei” (265. old.) a korszakküszöbként is hivatkozott 1986-os év óta eltelt két évtizedben. Olvasásszociológiai kutatási adatokkal támasztja alá tézisé, amely szerint a prózafordulat kulturális kontextusa, azaz az irodalom társadalomrendszerbeli helye oly mértékben megváltozott, hogy mára problematikussá lett a prózafordulat esztétikai, poétikai karakterének a megértése: ami Esterházy Péternél 1986-ban még populáris irodalmi regiszterben értelmezhető (és értelmezendő!) gesztus volt, az a kilencvenes évek prózájában már elitista irodalmi védjegyként jelenik meg.

Lénárt Tamás Nadas Péter regényvilágának képleírásait hívja segítségül, hogy bemutathassa a prózafordulat lényegi elemeit. Az *Emlékiratok könyve* sokat elemzett falikép-fejezetét Lacannal olvassa össze, míg *A fotográfia szép története* című szöveget a képelmélet felől vizsgálja. Györffy Miklós szerint a hetvenes évek második felében az irodalmi paradigmaváltással együtt a filmművészetben is fordulat játszódik le. Lényege ugyanaz: a médium önreflexiója. A példák sokaságával ellátott elemzése azonban itt-ott korrekcióra szorul. Nem igaz ugyanis, hogy Nadasot soha nem filmesítették meg. *A Bibliából* 1990-ben Várkonyi Gábor készített filmet, igaz, nem éppen a tárgyalt korszakban, de mindenképpen arra reflektálva. Zoch Tímea Krasznahorkai-elemzése irodalom és mediális transzgresszió problémáit tárgyalja. Pontosán feltérképezi a *Háború és háború* körüli mediális átváltások esztétikai-poétikai karakterét, de mivel magától értetődően posztmodern műnek tekinti, nem kérdez rá a megértés szituációjának előfeltevéseire.

Kránicz Gábor kiválaszt egyet – az aparegényt – a meglévő tematikus-motivikus készletből, és alapos vizsgálat tárgyává teszi. Szabó István *Apa* című filmje nyitja a sort, majd szó van Nadas családregényéről, Esterházy *Harmonia caelestis*éről, Lengyel Péter *Cseréptöréséről* és Dragomán György *A fehér király* című regényéről. Itt érdekesebb az interpretációt övező teoretikus háttér, mint maguk az elemzések, amelyek – gondolom, terjedelmi okokból – kissé vázlatosra sikeredtek. Mindenképpen invenziós ugyanakkor, ahogyan Kránicz egymás paratextusaiként olvassa a szövegeket. Megkockáztatja, hogy talán „nem is aparegényekről kellene beszélnünk, hanem olyan szövegekről, melyek egyetlen szöveg paratextusai. Ez az aparegény tulajdonképpen maga az apa–fiú dialógus, mely állandóan az alakulás, a folytonosság és a megszakítás (megszakítottság) távlatában értelmezhető.” (55. old.)

Fodor Péter egy másik, a kortárs irodalomban újabban meghonosított tematika, a futball kapcsán tárgyalja Kukorelly írásművészetét. Az illetéktelenek távolságtartásával, ám

a kívülálló érdeklődésével szemléljük, hogyan nyernek Kukorelly sport *bon mot*-i virtuális esztétikai rangot. Míg Szirák Örkény textuális tudatosságát emelte ki, rámutatva arra, ahogyan a vendégszövegek kontextuális átkalibrálása esztétikai szituációt eredményez, addig Fodor ezzel adósunk marad: magától értetődőnek gondolja, hogy amit Kukorelly a tárgyalt szövegeiben véghezvisz, az esztétikai értelemben releváns. (Bátortalanul jelzem, hogy számomra nem az, ami talán csak annak tudható be, hogy noha magam is „hátról olvasok előrefelé”, a sportrovatot következetesen átlapozom.) Kétségtelenül imponáns azonban, ahogyan Fodor – például a *Tündérvölgy* kapcsán – létértelmezésként aposztrofálja Kukorelly futballtörténeteit.

L. Varga Péter az intermedialis olvasás alakzatával foglalkozik, melyhez Mészöly Miklós *Film* című regényének elemzése szolgált példát, Palkó Gábor rejtélyes (I) jelzettel ellátott (a kérdésfelvetés komplexitásából következően nyilván egy nagyobb volumenű vizsgálódást felvezető) tanulmánya pedig Esterházy Péter *Termelési regényét* tárgyalja hasonló összefüggésben. Palkó azt a sajátos befogadói tapasztalatot elemzi, amelyet az önmaga jelentésségének felszámolására irányuló prózapoétika kivált. A prózafordulat recepciója a nyolcvanas években (jórészt per sze Balassa nyomán) szinte normatív erejű poétikai mozzanatként fogta fel a szövegek önreflexivitását, azt tudniillik, hogy a reflexió válik létezővé, illetve maga a narráció, az elbeszélés aktusa témává. Esterházy regényének a hagyományos (Kulcsár Szabó Ernő megfogalmazásában: ábrázoláselvű) elbeszélői magatartással szemben álló nyelvi-poétikai eszköztára sajátos „irritációt” hoz létre az olvasóban, amely magának a befogadás tapasztalatának a felfüggesztésére, „idő előtti” megszakítására buzdít (131. old.). E regényt csak úgy írhatnánk le kommunikációs aktusként, mint ami önmaga lefolytatása ellen lép működésbe: „A rendszer paradox identitását egy olyan előrehaladás teremti meg, amely fenntartja a kommunikáció folytatásának *lehetőségét*, miközben éppen ez az épül-omlik összjáték foszt meg a tervezés és kiszá-

mithatóság minden – visszatérést és így körköröséget teremtő – formájától.” (132. old.) Palkó eme cirkuláló mozgást elemzi a regény terében motívikus szereppel felruházható témák – a pénz vagy a vér – kapcsán. Hozzájárulása az Esterházy-kutatáshoz vitathatatlanul izgalmas, bár értekező nyelvének metaforizáló gesztusai néhol az érthetőség rovasára mennek. Mint például amikor egy szöveghely kapcsán a regény terében megjelenő seb az olvasás, sőt az olvasó sebeként, megsebződéseként értelmeződik.

Kelemen Pál könyvfejezete Kertész Imre *Jegyzőkönyvének* olvasási lehetőségeiről szólva egyrészt reflektál a már sokat hangoztatott önletrajzi-dokumentarista értelmezési hagyományra, másrészt feltérképezi az elbeszélés szövegközi kapcsolódásait. Úgy olvassa beszédcselkevként a *Jegyzőkönyvet*, hogy ezzel nem pusztán az esztétikai alkotás, illetve ábrázolás, de a befogadás során működésbe lépő jelentésszerű gesztusok szintjén is kulcsot talál a szöveghez. Ez az értelmező stratégia nem választja el élesen egymástól a szerzőt, művét és annak befogadását. Kertész műve a gyónás eredeti vallási funkcióját játékba hozó, ugyanakkor a vallomás rousseau-i hagyományát is megszólaltató esztétikai-poétikai szituációba íródik bele. Ennek az értelmezésnek az igazi jelentősége akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Mészöly *Saulus*-ával olvassa össze Kertész szövegét, és felmutatja a figuraként értett példázatoság azon poétikai sajátosságát, amely a szövegek másként való olvasását lehetővé teszi.

Dömötör Edit azon szövegszervező eljárásokat veszi sorra, amelyek Lengyel Péter *Macskakő* című regényében a nyomozó és a kasszaferő karaktere felől értelmezik újra „a klasszikus krimi »totalizáló« igényét” (115. old.). Talán túlságosan is egyneműsíti azt a korpuszt, amelyet sokan, sokféleképpen rendelnek a krimi műfaji kategóriájához. Nem ártott volna jelezni, hogy a téma illetően felvetése pontosan milyen szövegek halmazára érvényes.

Parti Nagyról írott kiváló értelmezésében Bedecs László a legújabb magyar próza egyik fő poétikai jellegzetességének tartja „a művészetté avatott banalitások, illetve a hétköznap, sokszor grammatikai és stilsz-

tikai hibákkal terhelt nyelv” (198. old.) felértékelését. Arthur C. Dantonak a közhely színeváltozásáról szóló tanulmányához kapcsolódva ezt a poétikai jelenséget a modernitás esztétikai paradigmájához kapcsolja, amelyben a művészi és a nem művészi (alatti, feletti) világ dichotómiája nem kibékíthetetlen ellentét, hanem komplex, egymást aláasó mozgás. Bedecs ezért elutasítja, hogy Parti Nagy hőseinek beszéde „rontott nyelv” volna, és meggyőzően érvel a korpusz poentírozott, precíz retorikai szerkesztettsége mellett: „Parti Nagy prózájában nem a diletáns, hanem a profit ünnepejük, aki olyannyira érti és érzi a magyar nyelvet, hogy nemcsak használni, hanem parodizálni is tudja annak rontott változatát.” (200. old.) A legújabb kötet (*A fagyott kutya lába*) elmaradt sikerét azzal magyarázza, hogy az a bevált nyelvi gyakorlattól eltérve, a befogadók olyan kihívások elé állította, amelyeknek azok nem akartak megfelelni. Ugyanebben az összefüggésben válik érdekese Mészáros Márton írása Háy János újabb prózai munkáiról, amely a sikert Háy színházi megjelenései sajátos nyelvi összetettségének, illetve műfaji komplexitásának tulajdonítja.

Bengi László Márton László önértelmező eljárásai szemszögéből vizsgálja az *Árnyas fűtűcát*. Márton halás alanya egy ilyen vizsgálatnak, s Bengi ügyesen kikerüli a vállalkozás csapdait. Nem olvassa rá Márton érkező prózáját Márton írásművészetére, inkább mindkettőt prózapoétikai perspektívába állítja. Végül Bombitz Attila – a korábbi szövegeiből ismerős nézőpontjának megfelelően – a világ poétikai megalkotása, illetve megalkotottsága szemszögéből vizsgálja az „anakronisztikus történetalakzatokkal” operáló kortárs magyar próza fejleményeit, melyeket a kortárs világirodalmi történetekhez képest „fáradtanak” és „lassúnak” minősít.

Mindent összevetve: a tanulmánygyűjtemény igényes munka, bővelkedik izgalmas kérdésekben és meggondolkodtató megoldási javaslatokban. Egyetlen problémája, hogy nem egységes, ami nagy valószínűséggel koncepcionális velejárója egy ilyen vállalkozásnak. A tanulmányok egy része

ugyanakkor nem reflektál a tárgyalt művek nyolcvanas évekbeli recepciójának sajátosságaira, ami homályba vonja a kötetnek az újraolvasásra, a kanonikus pozíciók átrendezésére irányuló szándékát.

BÖHM GÁBOR

A műfordítás elveiről: magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény

Szerk. Józán Ildikó. Balassi Kiadó, Bp., 2008. 501 old., 3900 Ft (Pont fordítva 7.)

A „fordításelméleti szöveggyűjtemény” Toldy Ferenc előadásának címet kölcsönzi, amely vitaindítóként a Kisfaludy Társaság előtt hangozott el két részletben, s jogosan tekinthető nemcsak a fordításról való hazai reflexió első összegzőjének, hanem egyzersmind gyűjtőpontjának is. Toldy ugyanis szembehelyezkedett Batsányival, mérlegelte Rájnis, Kármán, Kazinczy fordítói gyakorlatát és fordításkritikai nézeteit – majd nemcsak saját korábbi fordítói gyakorlatával (és ezzel összefüggésben egyes vers-tani kérdésekben elfoglalt korábbi álláspontjával) fordult szembe (például az antik időmértékes szövegek átültetését illetően), de korábbi „fordításelméleti” nézeteivel is ellentétesen nyilatkozott, részben az átültetéseit ért kritikák hatására. Visszautasítja a hazai fordítási gyakorlat egyik etalonjaként működő goethei fordítói elvek (és egyben korszakok) közül a legmagasabb rendűnek tartott harmadikat: eszerint a fordítás nem az idegen gondolkodásmód átszajátítására törekszik, hanem – az eredetijével való azonosulásra törvén – az alapszöveghez terel, a szó szerinti fordításhoz közelít, s az átültetésre váró műalkotással azonosat kíván alkotni, helyébe szeretne lépni (KM 160, 162.). A Goethe *Nyugat-keleti divánjában* lefektetett három fordítói elv- és korszak, továbbá Rájnis József *Magyar Virgilius* című írásának (e kötetben: 42–59. old.) szintén hármas fogalomrendsze-

re (*rabi fordítás, közfordítás, jeles fordítás*) nyomán Toldy *alakhű, anyahű* és *szoros fordítást* különít el (146. old.), és a (részben Goethétől átvett) példákhoz kapcsolódva a recepció felől teszi mérlegre az egyes típusok alkalmazhatóságát, műfajhoz kötöttségét, hozadékait. Toldy a magyar nyelvű fordítások számának növekedését reméli a recepció-központú fordításhoz való visszatéréstől, célja „a grammatikusi zsarnokló szempont helyébe a szabadabb művészt és nemzetit jogaiba igatni” (145. old.).

Az előadás és később nyomtatásban megjelent változata vitára ösztönözte hallgatóságát és olvasóit (néhány reflexió a jelen kötetben is olvasható), sokáig viszonyítási pont maradt, s korábbi nézeteket összegző, azokkal szemben határozottan állást foglaló jellegénél fogva maga köré gyűjti a kötet számos írását, mintegy annak narratív csomópontjaként is olvasható. Szerzője elsők között használta Magyarországon a műfordítás, fordításelmélet kifejezéseket, jöllehet a mai következetlen, sokszor terminológiai tisztázatlanságotól sem mentes szóhasználathoz képest igen tág értelemben.

A kötet egyik jegyzete (462. old.) jogosan vitatja el Szemere Páltól a dicsőséget, hogy a „műfordítás” kifejezést ő vezette volna be a kritikai gondolkodásba, viszont további vizsgálódásba mégsem bocsátkozik. A *Jegyzetek* megemlíti: „Az sem teljesen világos, hogy műfordítás szavunk, illetve a fordítói hűség koncepciója hogyan alakult ki és változott az idők során”. (445. old.) Ami a „fordításelméletet” illeti, Toldy Ferenc többek között 1859-ben, Kazinczy kapcsán használja e kifejezést esztétikai szövegek fordítására (Toldy Ferenc: *Pillantás Kazinczy írói pályájára*. In: *Toldy Ferenc Irodalmi beszédei*, II. Bp., 1888. 182. old. Bővebben I. Burján Monika: Toldy Ferenc helye a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében. *ItK*, 2001. 12. szám, 29. old., 4. láb.)

Ezzel el is érkeztünk azokhoz a fenntartásokhoz, amelyeket a *Pont fordítva* sorozat negyedik tagjaként napvilágot látó *Kettős megvilágítás (Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig)* című kötet re-

cenzenesi (Sohár Anikó – *Literatura*, 2008. 3. szám, 374–385. old.; Gálosi Adrienne – *BUKSZ*, 2008. ősz, 269–272. old.) részletesen kifejtettek a fordításmélet terminus alkalmazhatóságát, jelentését illetően. Ezeket a megjegyzéseket azonban, amelyek a jelzett fogalmat a *Theory of Translation*, illetve a *Translation Studies* terminus fordításaként, magyar nyelvű megfelelőjeként látják problematikusnak, szűkítőnek a kötet élén (Gálosi: *i. m.* 269. old.; Sohár: *i. m.* 375. old.), továbbiakkal kell kiegészítenünk a magyar szöveggyűjtemény kontextusának megfelelően. Toldy idézett tanulmányában minden bizonynyal a német *Theorie der Übersetzung* kifejezés tükörfordítását adja, gyűjtőfogalomként használva a szót: elsősorban fordításkritikaként érti, de írásaiban helyenként azon reflexiókat is magába foglalja e fogalom, amelyek poétikai vagy történeti értelemben a művészi igényű szövegek fordításához fűződnek, és nem is feltétlenül alkotnak rendszert – vagyis éppen olyan bizonytalan és tág jelentésben, amelyet a kötetünk alcímében található terminus is magáénak mondhatna, ha valóban a gyűjtemény jelölőjeként kívánna működni. Elméleti igényű szövegnek ugyanis közelítőleg csupán a kötet negyedét, véleményem szerint az összegyűjtött 48 írásból (ha az *Íliászi pör* elnevezésű szövegcsoporthoz egy szövegnek vesszük) 14-et tekinthetünk (a Dálnoki Benkő Mártontól és Bessenyeitől közölt részlet, Batsányi János: *A fordításról, Toldalék a Magyar Museum III-ik negyedéhez*, Rájnis József: *Magyar Virgilius*, Szemere Pál cím nélküli szövege, Toldy Ferenc: *A műfordítás elveiről*, Szász Károly: *A műfordításról...*, Brassai Sámuel: *Mégis valami a fordításról*, Gyulai Pál: *A fordításokról*, Ignotus: *A fordítás művészete*, Kardos László: *Utószó*, Rába György: *A szép hűtlenek részletei*, végül Somlyó György: *Két szó között...*). A lista részleteiben természetesen vitatható, módosítható, az arányokat azonban reményeim szerint tükrözi. Feltűnő, hogy a szerzők szinte kivétel nélkül műfordítók, akik ebben a minőségükben fogalmazzák meg céljaikat, irányelveiket, a munkájuk során felmerülő kétségeket. A gyűjtemény karakterét tehát feltűnően

közel érzem a *Pont fordítva* sorozat korábban *Tizenhárom a fordításról* címmel megjelent hatodik darabjához, és kiáltó a különbség a *Kettős megvilágítás* című gyűjteményhez képest – holott az utóbbi két kötet szorosan egymásra épül. Olyannyira, hogy – bár az utóbbiban olvasható *Utószó* tartózkodik ennek tisztázásától – kijelenthető: a magyar válogatás mintegy kommentárként, a szöveggyűjtemény szöveggyűjteményeként gyűjti maga köré a *Kettős megvilágításban* olvasható írásokat, annak ellenére, hogy később látott napvilágot. E kijelentés részletesebb bizonyítására itt terjedelmi okokból nem vállalkozom, csupán utalok néhány kapcsolódási pontra a legfontosabbak közül. A Szent Jeromos jelezte fordítói irányelv, amely a szent szövegek esetében szükségesnek tartja, hogy a görög és római szerzők fordításánál alkalmazott gondolatról gondolatra való fordítás elvét felváltva a szó szerinti fordítás elve, megjelenik a Karthausi Névtelen idézett részletében, majd Szilvásújfalvi Anderkó Imrénél, mérlegeli Báróczi Sándor, Rájnis József, s végül idézi Csordás Gábor; a kérdés később módosul, és a műnemek között vannak hasonló határt (pl. Gondol Dániel [158. old.]); a XVII. századi protestáns magyar szerzők írásai értelemszerűen szorosan kapcsolódnak a lutheri részlethez, Báróczi nézetei a Biblia fordításáról Tyndale idézett szövegével hozhatók összefüggésbe, Képes Géza Dolet-hez nyúl vissza; Scheffer gondolatai a görög és római irodalom fordításáról a XVIII. századi magyar fordítók, a népnyelv és latin nyelv kapcsolatáról gondolkodók (mindenekelőtt Batsányi) egyik legfontosabb viszonyítási pontja, s Dryden, Wilamowitz nézeteivel összefüggésben a Devecseri-vers ihletői is; Gottsched idézett szövege körül forog Rájnis, Batsányi és Bessenyei idézett írása, d’Alembert Péczeli hivatkozási pontja, Humboldt írására Brassai támaszkodik, Goethe fent jelzett koncepciójának a korban meghatározó szerepét többek között Toldy előadása és az ott kifejtett problémára érkező reflexiók tárgyalják (amire Csordás Gábor előadása is utal), a derridai helyreállító fordítás fogalma felől pedig igen izgalmassá válik a fel-fellángoló Shakespeare-vita

– a sort még hosszán folytathatnánk. Ha a két kötet hierarchikus viszonya valóban ez, akkor erre a szerkesztőnek nyíltan fel kellett volna hívnia a figyelmet, nem elsősorban a válogatás szempontjait érintő kritikák miatt, hanem azért, mert e két kötet által együtt létrehozott vízió nagyon fontos eseménye a fordításról való hazai gondolkodás történetének. Izgalmas lett volna, ha a szerkesztők nemcsak helyenként, hanem következetesen utalnak a jegyzetekben a két korpusz nyilvánvaló kapcsolódási pontjaira, ha már valamilyen megfontolásból tartózkodtak is a kommentárokból az átfogóbb igényű interpretációs műveletektől. Pedig a kötet a szövegek kiválasztásakor jól érzékelhetően történeti narratívát épít: csomópontok köré rendezi a közölt tanulmányokat (véleményem szerint ezeknek rendeli alá a *Kettős megvilágítás* szövegközléseit is), s ezt az alakulástörténetet a szövegek közlésének mechanikus kronológiai rendje sem zavarja meg különösebben.

E koncepció felől a válogatás nyilvánvaló hiányaira akár magyarázatot adhat a gyűjtemény szerkesztésének egyik, a *Jegyzetben* közölt elve: „Döntésünket egy szöveg mellett egy másik rovására (két egyformán fontosnak vélt írás esetén) a hozzáférhetőséget mérlegelve hoztuk meg.” (446. old.). Így a bibliafordítások kapcsán a szerkesztő joggal más antológiákhoz utalhatja az olvasót, s Brassai szövege talán védhető módon a gyűjtemény aránytalanul leghosszabb terjedelmű írása. Másfelől azonban ezt a koncepciót nem érvényesíti a XX. századi szövegek helyenként nem kellően reflektált válogatása (gondolok itt például a *Nyugat*-kritikákra, amelyek redundánsnak, egy helyben toporgónak tűnnek a kötet korábbi, nagy léptekkel haladó szerkezetéhez képest, ráadásul könnyen hozzáférhetőek). Babbitstól a *Könyvről könyvre* helyett talán érdemes lett volna a jóval kidolgozottabb, *Dante fordítása* című műhelytanulmányából közölni néhány részletet. A hazai fordításméleti gondolkodás történetében véleményem szerint számottevő Radó Antalnak *A műfordítás fogalma* című könyve, amelyre Ignotus is utal; szívesen olvastam volna a kötetben

Fodor Géza *Egy vers keresése* című tanulmányát, a kiváló műfordító, Várady Szabolcs *Változatok egy Larkin-versre* című írását, s önálló szöveggel is szerepeltettem volna Lator Lászlót, aki műfordítók nemzedékeit indította útjára, és számtalan írása illeszkedett volna a gyűjteménybe.

Érdekes ugyanakkor arra is felfigyelni, hogy az alcím annak a jóval kisebb terjedelmű gyűjteménynek a címét veszi át és szűkíti a magyar kontextusra (Bart István – Klaudy Kinga [szerk.]: *Fordításelméleti szöveggyűjtemény*. JATE, BTK – Tankönyvkiadó, Bp., 1980.), amely a XX. század második felében elsőként jelentkezett azzal az igénnyel, hogy a „modern fordítástudomány (!) minden irányzatát” (5. old.) bemutassa. A kötetünkben felvonultatott szerzők egy részének (Batsányi, Toldy, Arany, Brassai, Szász Károly, Radó Antal) fordítással foglalkozó tanulmányai, kritikái az 1980-as években még az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága által kiadott *Fordításelméleti Füzetek* érdeklődésére tartanak számot. A 90-es években viszont már a „magyar fordítástudomány” XIX. századi képviselőinek mutatkoznak (pl. Klaudy Kinga: *Magyar fordítástudomány a 19. században*. Brassai Sámuel nézetek a fordításról. In: Kiss Jenő – Szűts László [szerk.]: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai, Bp., 1991. 387–394. old.; e tanulmányban ugyanakkor többször előfordul a „nyelvészeti fordításelmélet” kifejezés is.) Nem csodálkozhatunk tehát, ha a *Helikon*nak a fordítás, fordíthatóság kérdései felé elsősorban az irodalomtudomány felől orientálódó tematikus száma (1986. 1–2. szám), legalábbis címében távol tartva magát az efféle diszciplináris vitáktól, óvatosan *A fordítás távlatai* címmel jelent meg, s hasonlóan tág halmazzal jelöl *A fordítás és intertextualitás alakzatai* című, 1998-ban megjelent tanulmánykötet is. Jelen gyűjtemény a fordításelmélet fogalmához kapcsolódó határvillongásokat ugyan nem, de a terminológiai bizonytalanságot tovább örökíti. Erről tanúskodik a fűlszöveg első mondata és a jegyzetekhez fűzött bevezető is, amelyek a kötet írásait összefogó kifejezés újabb

és újabb alternatíváit keresik: „A kötetet a magyar (mű)fordításelméleti gondolkodás történetét követi nyomon, s a (mű)fordítás-történeti visszatekintés szokványos kereteit kitágítva a 20. század meghatározó szövegein és a 19. század emblematikus írásain kívül fontos helyet szentel a 16–18. századnak.” (fűlszöveg); „A magyar fordítás-történet, illetve fordításelméleti gondolkodás feldolgozása nem történt meg” (445. old., kiemelések tőlem: B. M.). A kötet saját célkitűzéseit megfogalmazó részleteiben tapasztalható terminológiai bizonytalanság a válogatás szempontjainak részleges tisztázatlanságán túl jelezheti a – véleményem szerint elsősorban fordításkritika-történeti – gyűjtemény kérdésirányainak szükségszerű szóródását.

A kötet sokszínűségének is köszönhetően viszont számtalan izgalmas kérdésnek eredhet nyomába az olvasó. Végigkövethető, hogyan örökli meg a *Nyugat* esztétikája Batsányitól a jó fordítás feltételének tartott *beleérzés*, *azonosulás* fogalmát, amelynek egyik legkifejtettebb meghatározását Szász Károlynál találjuk meg, de amely áthatja a fordításról alkotott kortársi reflexiókat is; sejthetjük, hogy Kosztolányi Nietzsche-től veszi át a halott írásba életet lehelő fordítás metaforáját, amely később Rákos Sándor egyik kedvelt kifejezésévé válik; a Rába György fordításkönyvének címe által híressé vált és gondolkodásunkban elsősorban a nyugatos fordításesszményhez kötődő hűség (vs. szépség) etikai tartalomtól sem mentes fogalmának elődjét megtalálhatjuk Brassainál (203–206. old.). Elolvashatjuk a vitákat arról, vajon kinek, mely kultúrának és nyelvnek a szellemi tulajdona a fordítás, hogyan viszonyul az eredetiség kérdéséhez (Toldy, Gyulai, Elek Artúr stb.), s végül: hogyan kerülnek elő a recepcióközpontú fordítás kérdései újra és újra Shakespeare kapcsán Gondol Dánielnél, Szász Károlynál, Arany Jánosnál s később az 1980-as években az *Élet és Irodalom* hasábjain. A *Kettős megvilágítás* című gyűjtemény szövegeivel összeolvasva az itt közölt kritikákat, tanulmányokat meglepő lehet, hogy e két szöveggyűttesben a fordításról való gondolkodás leggyakoribb metaforái a festészet (pl. 33., 73., 102.,

105., 119., 135., 145., 161., 232., 250. old.) és az öltözködés (17., 74., 97., 135., 163., 167., 179., 219. old.) témaköréhez köthetők, nyilvánvalóan az antik esztétikák és retorikák örökösiként.

Felfedező kedvünket, örömteli ráismeréseinket azonban sajnos némiképp letöri számos hiányosság, következetlenség és pontatlanság a szövegekhez kapcsolódó jegyzetekben. Ritkán fordul elő, hogy a jegyzet a szöveg első megjelenésének és a kötethez felhasznált szövegkiadásnak a pontos bibliográfiai adatait egyaránt feltünteti, többségében ez utóbbi hiányzik (pl. Batsányi, Péczeli József, Bessenyei Sándor, Rájnis József *Máró Virgilius...* kezdetű szövegénél), pedig a forrásként használt kritikai kiadások, antológiák, amelyeknek a gyűjtemény nemegyszer jegyzetapparátusát is változatlanul átveszi (hibáival együtt) – például az Sötér István szerkesztette *A magyar kritika évszázadai* három kötetének (Szépirodalmi, Bp., 1980–1981.) –, orientáló bibliográfia híján segítséget jelenthetnének az olvasónak a további tájékozódásban. Az egyes szövegközlésekhez helyenként igen tanulságos bevezetők kapcsolódnak: ismertetik a szöveg keletkezési körülményeit, az aktuális vita résztvevőit, összegzik álláspontjukat, néhol a gyűjteményben fellelhető kapcsolódási pontokra is utalnak (Rájnis József, *Magyar Virgilius* [453. old.], az „Íliási pör” [459. old.], Szemere Pál *A fordításról* [462. old.], Vörösmarty Mihály *Véleményei* [463. old.], Arany János *A magyar Shakespeare megindítása* [468. old.]), de gyakoribb, hogy a szerkesztő tartózkodik az efféle rövid ismertetőktől. Helyenként a kötet jóval gazdagabb jegyzetapparátust kívánt volna, sok idegen nyelvű kifejezésnek vagy nem feltétlenül egyértelmű rövidítésnek hiányzik a fordítása, feloldása a tárgyi jegyzetekben (csak egy-egy példa: „K. O. L. Annaeus Florusnak...”, ti. a *Kegyes Olvasó* a személynévvel egybeolvasható [21. old.]; „Nec verbum verbo curabit reddere fidus interpres” [30. és 198. old.]). A hivatkozott vagy megemlített szépirodalmi alkotások teljes címével és szerzőjük feltüntetésével a jegyzet sok esetben adós marad (pl. felsorolás a 19. oldalon,

Paraphrases Horatianae [78. old.], „Náray Romeo és Júliájáról és Vajda Othellójáról” [157. old.], „Schlosser szava szerint” [174. old.], *Korona és gyász* [199. old.], *Hermann und Dorothea* [266. old.] stb.).

A szövegek helyesírása a *Jegyzetekben* közölt irányelveket (446. old.) nem minden esetben követi, gyakran azok ellenében a forrásmunkához igazodik. A kihagyásokat gyakran nem jelöli (pl. 120. old.), vagy követi a felhasznált szövegkiadást anélkül, hogy erre utalást tenne. Nem találok szerencsés megoldásnak, hogy a tárgyi jegyzeteket a kötet végén találjuk, s a főszövegben index nem utal rájuk, az apparátus használata így elég nehézkés, különösen például az *Iliási pör* esetében, ahol még a levélváltás egyes epizódjainak jegyzetei sem különülnek el tipográfiailag egymástól. A gyűjtemény hiányosságai természetesen egy későbbi kiadásban eltüntethetők, a hibák szaklektorok segítségével kiküszöbölhetők, de a kötet már jelen formájában is jól használható munka.

BARTAL MÁRIA

Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kis- városban

KESZTHELY TÁRSADALMA 1740–1849

S. a. r., szerk.: *Fenyves Katalin és Szijártó M. István h. n. [Budapest–Zalaegerszeg]. L'Harmattan–Zala Megyei Levéltár, 2008. 515 old., 4200 Ft (Mikrotörténelem 3.)*

Benda Gyulát, a kötet szerzőjét aligha kell bemutatnom e folyóirat hasábjain, az olvasók többsége bizonyára forgatta tanulmányait, sokan személyesen is ismerték. Ha szabad így fogalmaznom, ez az ismertetés elsősorban nem az ő számukra készült. Azt hiszem, mindnyájan várták, vártuk már doktori disszertációjának megjelenését, s aki még nem tette volna

meg, buzdítás nélkül is kézbe veszi e kötetet. A továbbiakban inkább azokat szeretném biztatni a Keszthely társadalomtörténetében való elmélyedésre, akik a szerzőt nem ismerték, nem ismerhették. A figyelmes olvasó megismerheti az egyedülálló historiográfiai kitekintéssel rendelkező történelmet, aki elméleti jártassága mellett a források szakavatott elemzője is, s aki – a szöveg nyilvánvaló befejezetlenségéből fakadó kisebb zökkenőket is beleértve – igényesen megformált gondolatait nem csupán a szaktörténészek szűk körének, hanem a szó klasszikus értelmében vett művelt nagyközönségnek írta.

A kötet a 2003-ban megvédett doktori disszertáció szerkesztett változata. Két nagyobb egységből áll. Az elemzés teszi ki mintegy háromnegyed részét, ezt követi a függelékben 29 táblázat, amelyek a szöveg jobb megértését hivatottak elősegíteni. E két részhez csatlakozik harmadikként Szijártó M. Istvánnak, a könyv egyik szerkesztőjének utószava.

A rövid, de annál fontosabb *Bevezetést* külön ki kell emelnem. Benda Gyula itt, ha csak pár szóban is, de egész történelmi pályájának mozgatórugóiról vall. „Egyrészt mindenkor foglalkoztatott az a kérdés, hogy miből fakadnak 20. századi társadalmunk fejlődési sajátosságai, problémái. Ebben az értelemben a jelenhez vezető folyamat érdekelt és érdekel ma is, annak egy szakaszát próbáltam kimetszeni az egész jobb megértése érdekében. Másrészt arra kerestem a választ, hogyan írható le a társadalom mozgása, mi benne a meghatározó és mi a meghatározott elem, milyen összefüggésrendszerben értelmezhető, magyarázható vagy érthető meg.” (13. old.) Mindkét kérdésfeltevés a jelen megértésére irányul: a múlt mint a ma szerves előzménye jelenik meg, amelynek ismerete hozzásegíthet korunk megértéséhez; a továbbiakban pedig a jelenünk szempontjából releváns múlt megismerésének lehetőségeit vizsgálja. A *Bevezetés* második felében azokat az irányzatokat, iskolákat mutatja be (a terjedelemtel talán helyesebb volna ezt felsorolásnak nevezni), amelyek hatottak témaválasztására, történelmi pályájára. Az Annales-kör mellett a

közgazdász Simon Kuznets és Walt Whitman Rostow nevét említi, pár szóban bemutatva hazai recepciójuk főbb állomásait is. E recepció jelölte ki tulajdonképpen Benda Gyula kutatásának időhatárait azzal, hogy a hazai vizsgálatok során a XVIII. század kutatása háttérbe szorult. A térbeli lehatárolás viszont egyértelműen a francia „regionális táji-történeti monográfiáktól” kapott ösztönzést jelzi. Benda Gyula eredeti célkitűzése, amelynek hatása nyomokban még disszertációjában is fellelhető, egy uradalmi központ mezőváros és a hozzá kapcsolódó vidék vizsgálata volt. (E nyomatok közül kettőt említ meg: az első fejezetben megkísérli lehatárolni azt a területet, amelyre nézve Keszthely központi szerepkört látott el; a 8. fejezetben pedig a házasságkötések és a vándorlás kapcsán felveti a regionális vizsgálatok szükségességét.) Az elkészült disszertáció azonban „csupán” Keszthelyről szól. A vizsgálat térbeli szűkítését nyilvánvalóan a forrásanyag feldolgozásának módszeressége indokolta. A forrásfeltárás és forrásfeldolgozás mélysége, ha nem is egyedülálló, de mindenképp párját ritkító. A teljességre törekvő feltárás, másfélszáz év anyakönyvi bejegyzéseinek a családrekonstrukció módszerével történő feldolgozása ennek csak két példája. Mindez Keszthely XVIII–XIX. századi forrásadottságai mellett erre az egy településre vonatkozóan sem kecsegtethetett a belátható befejezés reményével. Minden bizonnyal emiatt kényszerült lemondani a regionális kutatás tervéről, s vette górcső alá egyetlen mezőváros XVIII–XIX. századi társadalmát. A kötet elolvasása után a *Bevezetésben* írottakhoz egyetlen megjegyzés kívánczik. A disszertációra s az azt megelőző kutatómunkára szemmel láthatóan jelentős hatást gyakorolt a mikrotörténeti szemléletmód, de Benda ezt nem említi (a szerkesztők viszont több helyütt is utalnak rá).

A disszertáció a makroszkopikus nézőponttól halad a mikroelemzések felé. Az első egység *A társadalmat meghatározó tényezők – az elemzés kontextusai* címet viseli. Benda Gyula ebben a korabeli társadalmat alapvetően meghatározó (vagy meghatározónak feltételezett) térbeli, konjunkturális és

jogi viszonyokat mutatja be (19–97. old.). A második rész *A népesség a történeti demográfia szemszögéből* címmel a keszthelyi társadalom egészének demográfiai elemzését nyújtja, bemutatva a népesedés alapvető jellemzőit, kitérve a születés, a házasság, a halálozás, a háztartások és a vándorlás problematikájára (99–215. old.). A harmadik egység *A társadalmi tagoltságot vizsgálja*, immár egyre nagyobb szerepet szánva a mikrotörténeti elemzés módszereinek (217–311. old.), hogy végül a negyedik részben *A társadalmi csoportok* tárgyalása során az egyének és családok életpályáját megismerve egészen közel kerüljünk a XVIII–XIX. századi keszthelyi polgárokhoz (313–359. old.)

A témára való ráközelítésben a nézőpontok váltogatásának gyakorlata nem csupán a disszertáció egészében figyelhető meg, hanem az egyes fejezeteken belül is – természetesen különböző hangsúlyokkal. Egy-egy fejezet jellemzően a felhasznált források bemutatásával és kritikájával kezdődik. Messze túlmutatnak a források megszokott felsorolásán: a történész műhelyébe engednek bepillantást, s ez a szakmabelieknek is sok tanulsággal szolgálhat. A történeti demográfiai 6. fejezet e tekintetben – *Egy majdnem mozdulatlan világ – a népesedés jellemzői* – különös jelentőséggel bír (101–168. old.). Keszthelyre vonatkozóan ugyan bőséggel maradtak fenn a népességszámra és a népesedés jellemzőire vonatkozó források, a gyakran egymásnak ellentmondó adatok felhasználhatósága azonban több kérdést e felvet. A XVII. század legvégén meginduló katolikus anyakönyvvezetés, a XVIII. században több ízben elrendelt és végrehajtott katolikus lélekösszeírás, a különböző megyei összeírások, a II. József-féle, majd az 1851. évi népszámlálás fennmaradt adatainak értelmezése csak a források mindenre kiterjedő vizsgálatát követően lehetséges. Ezt a munkát Benda Gyula nem csupán elvégezte, hanem részletesen az olvasó elé tárja a vizsgálat egyes lépéseit, eredményeit. Ezáltal súlyt ad a források felhasználására vonatkozó döntéseinek, s az elemzés során levont következtetések – vitatkozzanak bár a szakmai közvélekedéssel – szilárdan megállják a

helyüket. Az idézett fejezetenél maradva: a népességszám alakulására vonatkozó következtetés levonására a két népszámlálás adatai, valamint az anyakönyvek alapján a szerző által becsült születésszámok alkalmasabbnak bizonyultak a korabeli összeírások adatainál.

A források kritikái ismertetését követi az adott fejezetben felvetett problémára adott válasz keresése. A kutatás alapvető kérdésfeltevéséről már szóltam, az egyes fejezetek ennek az általános kérdéskörnek egyes részleteit világítják meg. Csaknem minden fejezetben bukkanunk olyan kérdésfelvetésre, amelynek megválaszolása közelebb viszi az olvasót (s persze annak idején a kutatót is) a disszertáció problematikájának megértéséhez. E kérdések csomópontjai: a mezővárosi népességnek a hagyományos jogi, rendi szemléletet tükröző leírása használhatósága, a lakosság megélt identitásai, a társadalom leírásának lehetséges módjai. Elemzéseit Benda Gyula rendre a vizsgált probléma átfogó megragadásával indítja, s azután konkrét példák segítségével árnyalja az általános képet. A Házastársak, keresztkomák – társadalmi kapcsolatrendszerek, hálózatok bemutatása során (273–311. old.) a házasságok általános jellemzőit rajzolja meg, kiemelve a korábbi fejezetekben meghatározott társadalmi csoportok (gazdák, szőlősgazdák, iparosok) szerepét a házasságkötés során. Ehhez elsősorban statisztikai módszereket használ. Ezt követően az elvégzett teljes körű családrekonstrukció lehetőséget biztosít az egyes családok bemutatására és stratégiájának értelmezésére. A két nézőpont jól kiegészíti egymást, s fejezetről fejezetre egymás mellett látva őket egyértelművé válnak a bennük rejlő lehetőségek és korlátok. A világos, jól követhető szerkezetnek köszönhetően a kötet olvastatja magát, ami nem minden történész művéről mondható el.

A disszertáció eredményeit a kézirat gondozóinak értékelő szavaival lehet a legjobban összefoglalni: „ez a munka nem egyszerűen adalékokkal szolgál egy korszak történetéhez, különösen nem pusztán tények tengerét hozza a felszínre: a disszertáció alapján részben újírható a vizsgált

időszak, a 18. század második és a 19. század első felének magyar társadalomtörténete” (10. old.). A kötet első részében a szerző azt vizsgálja, mennyiben használhatók a társadalom leírására a korabeli jogi szemléletet tükröző fogalmaink. Ennek során elsősorban a korszak emberének tapasztalását igyekszik felderíteni, ennek leírásával kísérel meg meghatározni a mezőváros népességének elkülönülő csoportjait. Az anyakönyvek segítségével két csoportot ír körül Benda Gyula: megfogható a mezőváros lakossága fölött álló réteg, amelynek tagjai a 18. században a városban élő jómódú birtokos nemesség tagjaiból, a 19. században pedig egy jogi státusza tekintetében kevert uradalmi–megyei tisztviselőréteg tagjaiból állt; elkülönül ezen kívül egy alacsonyabb presztizsű, elsősorban az uradalmi cselédség tagjaiból álló csoport. Benda Gyula kutatásának egyik jelentős eredménye annak bizonyítása, hogy a mezőváros lakosságát a rendi választóvonalak érzékelhetően nem szakították részekre. Keszthely esetében nem beszélhetünk nemesi társadalomról, megfogalmazása szerint „a helybeli nemesek zöme beleolvad a mezővárosi társadalmi csoportokba” (79. old.).

A második részben Benda Gyula a mezőváros lakosságának egészét vizsgálja a történeti demográfus szemüvegén keresztül. Bár magam a történeti demográfiai szakirodalmat csak érintőlegesen ismerem, kijelenthető, hogy a XVIII–XIX. századra vonatkozóan ilyen mélységű forrásfeltárással alapozott elemzés jelentős eredményekkel gazdagítja ismereteinket. Benda Gyula magabiztos tudással vezeti végig az olvasót ezen a történész számára ingoványos terepen. A népességszám alakulásának, a nem és kor szerinti összetételnek a vizsgálata, a születés, a halandóság, a házasság és a termékenység elemzése, a vándorlás nehezen vizsgálható nyomainak felkutatása és a háztartásszerkezet bemutatása kapott helyet ebben a részben. A demográfiai vizsgálatok mintegy melléktermékeként sort kerít a szerző az örökösödési szokások később még visszatérő bemutatására, a lehetséges stratégiák elemzésére is. A történész számára a demográfiai eredmények

mellett legtöbb tanulsággal az eredményekig vezető út megismerésének lehetősége szolgál. Szijártó M. Istvánnal egyetértve ezt tartom a disszertáció legjobb kidolgozott és legizgalmasabb részének, amely méltán teszi nélkülözhetetlenné Benda Gyula könyvét a felsőoktatásban.

Miután az első rész vizsgálatai során kiderült, hogy a társadalom leírására a hagyományosan használt kategóriák nem alkalmasak, a szerző a harmadik részben új elemzési keretek meghatározására tesz kísérletet. Ennek során vizsgálja a foglalkozási és vagyoni rétegződést, valamint az egyes emberek között szövődő társadalmi kapcsolatokat. A foglalkozás esetén nehézséget jelentett már magának a foglalkozás fogalmának a meghatározása is. A fő forrást jelentő adójegyzékekből kiderül, hogy egy személyre többféle jövedelem után is vetettek ki adót. Az iparúzés mellett a szülő után is adózhattak, s az adott személy életszakaszától is függött, hogy milyen módon került be az adójegyzékbe. Aki fiatalon csak szülő után adózott, később mint igazállatot tartó is megjelenhetett, és így tovább. Mindez megnehezíti az egyes személyek társadalmi csoportba való besorolását. A részben önkényes döntéseket a szerző más források (pl. hagyatéki leltárak, anyakönyvi adatok) bevonásával igyekezett indokolni. A vagyoni rétegződés vizsgálata rámutatott az életszakaszok jelentőségére. A szülők életében a felnőtt, gyakran házas fiúk nem alapítottak önálló gazdaságot, szülőművelésből éltek, másrésztől az öregség, a betegség és más családi tragédiák gyakran egyet jelentettek az elszegényedéssel. A társadalmi kapcsolatokat Benda Gyula a keresztszülőség és a házassági kapcsolatok segítségével mutatja be. Ezek vizsgálata visszaigazolta a mezővárosi társadalomban a foglakozás és a vagyon alapján leírható csoportok jelentőségét, ugyanakkor új szempontokat is felvetett. Ilyen például a bevándorlók és a törzsökös családok – gyakran foglalkozástól vagy éppen vagyoni helyzetétől független – egymástól elkülönülő házassági kapcsolathálója.

A kötet utolsó részében Benda Gyula a korábbi fejezetekben meghatározott társadalmi csoportok be-

mutatására, leírására tesz kísérletet. Az itt olvasható négy fejezet közül a mesteremberek és a Kiskeszthelynek is nevezett polgár város lakóinak (úrbéres jobbágyok) bemutatása a legjobban kidolgozott. E döntően a mikrotörténet módszereivel dolgozó fejezetek tovább árnyalják ismereteinket a mezővárosi társadalmát alkotó csoportokról. Az iparosok vizsgálata során éles kontúrokkal előtűnt két, származásában és mentalitásában is eltérő, meghatározott foglalkozásokhoz kötődő csoport. A fazekasok, csizmadiák, takácsok elsősorban a helyben házasodó törzsökös családokból kerülnek ki, amelyekben a lakáskultúra is hagyományosabb, míg a kőművesek, lakatosok, szűcsök zömmel bevándorlók, máshonnan hoznak feleséget, s nyitottabbnak tűnnek az város értelmisége irányába. Ugyanakkor ebben a részben érezhető a leginkább a disszertáció befejezetlensége. A társadalmi változás veszteségeként értelmezett mezővárosi gazdák vagy a halászok leírása érzésem szerint meglehetősen elnagyolt.

Tekintettel arra, hogy a kötet tulajdonképpen egy hagyatékban maradt kézirat sajtó alá rendezésével született meg, szükségesnek tartom, hogy pár gondolattal kitérjek a szerkesztés munkájára is. Benda Gyula is elismeri zárszavában, hogy a kézirat sok tekintetben befejezetlen. Elsősorban elmaradt elemzésekre, például az uradalomhoz köthető csoportok bemutatására gondolt, s ebben sok igazság van, különösen ha a disszertáció negyedik részére gondolunk. Elmaradásukat azonban nem lehet felróni a szerzőnek. Mint korábban említettem, a forrásfeltárás és az elemzés Benda Gyula-i mélysége gyakorlatilag lehetetlenné tette a kutatás befejezését (a félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy ez a megállapítás számomra egyértelműen pozitív töltetű, még akkor is, ha ennek következtében talán kevesebb szöveget olvashatunk a szerzőtől, viszont e kevésből annyival többet tanulhatunk). A befejezetlenség jele továbbá, hogy néhány gondolat kifejtése is elmaradt, a szerző olykor félretett egy szálát, amelyet később elfelejtett elvarrni (mint például a 328. oldalon, amint arra a szerkesztő fel is hívja az olvasó figyelmét). Ilyesmi azonban

csupán egy-két helyen fordul elő, s igazából sehol nem zavaró. A szerző a kiadásra történő előkészítés során nyilván megszüntette volna ezeket a kisebb zökkenőket, amiben betegség, majd halála megakadályozta. Így a kézirat sajtó alá rendezőinek feladata lett, akiknek nyilvánvaló döntésük a kézirat szövegének és szerkesztésének minél hívebb megőrzése volt, s ezért jegyzetek formájában fűzték hozzá a szöveghez kiegészítéseiket, megjegyzéseiket. Ezek többsége a vizsgált korszakban használt, s a szerző által a szövegbe emelt kifejezések magyarázata (árendás, extraserialis, Bauüberreiter stb.), kisebb része pedig tartalmi kiegészítés vagy a mondanivaló cizellálása (mint a nemesség házasságával kapcsolatban tett megjegyzés a 72. oldalon vagy a háztartásokban élők számának becsléséhez fűzött kiegészítés a 107. oldalon). Úgy tették sok ponton érthetőbbé, egyértelműbbé a szöveget, hogy a szerző kéziratát változatlanul hagyták. Egyetlen, számomra mint olvasó számára zavaró jelenséget említek csak meg. A szerkesztők a szövegben hagytak (felejtettek) néhány üresen maradt lábjegyzetet (132. old. 44. jegyz., 248. old. 35–38. jegyz.). Ugyan nem tudom, eljárásuk szándékos volt-e – egy helyütt említést tesznek róluk, ezzel is alátámasztva a disszertáció befejezetlenségét –, megtartásukat azonban véleményem szerint semmi nem indokolhatja. A szerkesztők munkáját dicséret illeti, s bár eljárásukat érheti kritika, a kézirat eredeti szövegéhez való következetes ragaszkodásuk Benda Gyula tiszteletére vall, és a szerző halálával történeti forrássá is vált szöveggel szembeni, történész számára kötelező alázatot mutatja.

Benda Gyula doktori disszertációjának nyomtatásban megjelent változatát – egyetértve a szerkesztőkkel – a magyar történetírás kimagasló alkotásának tartom, ahogy annak korán elhunyt szerzőjére is mint az elmúlt század egyik meghatározó történészére, tanáregyéniségére emlékezem vissza. Párját ritkító tudását már nem csupán tanítványai elbeszéléséből, hanem e hozzá méltó monográfiából is megismerheti az utókor.